

**ЈЕВРЕЈИ СРБИЈЕ
у
ПРВОМ СВЕТСКОМ
РАТУ**

**SERBIAN JEWS
IN
WORLD WAR
ONE**

Јеврејски историјски музеј, Београд
Jewish Historical Museum, Belgrade

2015

Јеврејски историјски музеј
Савеза јеврејских општина Србије

Jewish Historical Museum
Federation of Jewish Communities of Serbia

Др Милан Кољанин • Војислава Радовановић
Dr Milan Koljanin • Vojislava Radovanović

**ЈЕВРЕЈИ СРБИЈЕ У
ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
SERBIAN JEWS IN
WORLD WAR ONE**

Друго издање
Београд 2015 / Belgrade 2015

ЈЕВРЕЈИ СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Србија у Првом светском рату 1914–1918, чудесан је пример храбрости, ратничких способности, љубави и достојанства целокупног њеног становништва, без обзира на пол, старост, веру и националност. Истовремено, трагичан је пример огромног страдања војске и цивила, у беспоштедној борби за слободу и победу вољене земље Србије.

У фактографској, а дирљивој књизи Одбора за подизање споменика палим јеврејским ратницима – СПОМЕНИЦА ПОГИНУЛИХ И УМРЛИХ СРПСКИХ ЈЕВРЕЈА У БАЛКАНСКОМ И СВЕТСКОМ РАТУ, 1912–1918, Штампарија М. Капића, Београд, 1927. у уводном тексту, пише:

„(...) Јевреји су, од када су напустили своју рођену груду, били кроз сва времена добри грађани, у свима земљама кроз које их је водио пут историје. Правдољубље и толеранцију народа, међу којима су живели, увек су високо ценили и несумњиво је да ни једном народу нису остали дужни у примљеној љубави (...) Тако је то било и јесте у земљи Србиновој, где су Јевреји у свему поступали по речима свога чувеног сународника, славног историчара Јосифа Флавија – радећи у миру на подизању општеномодног благостања и борећи се, за време ратова, раме уз раме, вољено, храбро, поред своје браће Срба.“

Поводом стогодишњице од почетка Првог светског рата, Јеврејски историјски музеј у Београду приредио је изложбу под једноставним називом ЈЕВРЕЈИ СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ и посветио је свим српским Јеврејима,

мушкарцима и женама, који су као ратници или медицинско особље учествовали у свим ратовима за слободу Србије 1912–1918. године.

Јеврејски историјски музеј у Београду може се описати као мали музеј. Међутим, тај опис се доводи у питање ако се има у виду да је овај Музеј једини јеврејски музеј у Србији, и да по својим садржајима представља веома комплексно организовану установу. Музеј се састоји од две целине – музејских збирки, од којих су неке јединствене у нашој земљи и не могу се видети у другим музејима, и архива. Иако се у нашем „малом“ Музеју налази прилично бројна и разнолика архивска документација и фото-документација која сведочи о јеврејској историји и култури како Србије, тако и са подручја целе некадашње Југославије, та се документација ипак највише везује за три историјска периода: период између два Светска рата, Други светски рат и Холокауст, и период после 1945. године када је заједничка југословенска држава коначно ослобођена и спасшна од немачких окупатора, хрватских усташа и других нацистичких савезника. На жалост, већина јеврејске популације није спасена. Обнова јеврејске заједнице на југословенском подручју била је, благо речено, делимична, а грубо речено, минимална.

Холокауст – страховит геноцид над Јеврејима, био је праћен и пљачком и уништавањем свих видова материјалне културе. Међутим, по оснивању овог нашег Јеврејског историјског музеја (пре 65 година), почели су да стижу архивски документи, фотографије, ритуални предмети, верске књиге, разна, неким чудом или пријатељском помоћи, сачувана специфична обележја и сведочанства читавог једног света, нашег света, који је нестао. Тако се у Музеју нашла и једна једина архивска кутија са грађом која се односи на Јевреје Србије у Балканским и Првом светском рату, 1912–1918. На располагању је било око 35 фотографија, што оригинала, што копија, међу којима је, на пример, непозната (оригинална) фотографија српске – јеврејске хероине Нети Мунк која на

леђима носи болесног човека из периода ужасне епидемије тифуса за време Првог светског рата. Ту су 3-4 новинска чланка из „Политике“ из периода после Рата, а о Рату. Сачуван је оригинални „дневник евакуације“ из 1916. године коњичког официра Моше Мевораха који је, осим што је ратовао, изванредно цртао. А у музејским збиркама имамо и једно војничко ћебе које је „прелазило“ Албанију и штитило од зиме свога власника Гавриела Навоновића, сефарда из Приштине. И то је све. То је довољно.

Прошло је сто година од када су Централне силе (Аустро – Угарска, Немачка и Италија која се после преодомислила, па накнадно Бугарска и Турска), покренуле освајачки рат који је, све до Другог светског рата, одговарајуће називан Велики рат. Пре него што ће почети Велики рат, Србија је имала два Балканска ослободилачка рата 1912-1913. (против Турске и против Бугарске) и у оба извојевала победе. После одређених политичких игара и вребања одговарајуће прилике, Аустро – Угарска је напала већ исцрпљену Србију. Није било никакве могућности за Србију да избегне Велики рат, а да не изгуби себе. А то није долазило у обзир. Тако нешто није дозвољавала храброст и част свих наших предака.

Јевреји тога доба називали су себе „Срби Мојсијеве вере“. Учествовали су у свим ратовима од 1912. до 1918. када се, најзад, завршио Велики рат, а наша земља остала без милион и више људи. Јевреји Србије, и мушкарци и жене, били су изванредно часни и храбри ратници, и пожртвовани лекари и болничари. Свако се борио на свој начин.

Тако су Срби и Срби Мојсијеве вере победили у Великом рату ... Цео тај период обележен ратовима 1912 – 1918. представља колико трагичан, толико и славан део бурне историје наше земље Србије.

Чувајући сећање на наше претке, на њихову част и храброст, са поносом смо приредили ову изложбу. У једном чланку објављеном у „Политици“ 1933. године, новинар пише:

„У ратовима за ослобођење, које је водила Србија, учествовали су увек и сви наши Јевреји. Равноправни у свему са осталим грађанима, били су увек међу првима који су испуњавали и своје обавезе. Када је требало поћи у рат наши Јевреји пошли су (...) не заостајући нимало за осталима. Многи су и своје животе дали за бољу срећу земље у којој су живели.“

Војслава Радовановић

СРБИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Прва деценија 20. века је савременицима изгледала као део дугог периода мира, напретка и лагодног живота за који се често користио назив „la belle époque“. За историчаре је то био део временског раздобља названог дуги деветнаести век, омеђен Француском револуцијом и почетком Првог светског рата. Заиста, први глобални ратни сукоб, назван од савременика Велики рат, у много чему је био прекретница у историји човечанства. Тај рат је био прекретница и у историји Србије и јужнословенских народа, а у њему су започели и процеси који су имали пресудни утицај на историју јеврејског народа и стварање његове државе.

После француско-пруског рата 1870–1871. и Велике источне кризе 1875–1878. окончане Берлинском конгресом, у Европи је завладао дужи период мира. Ратови су се водили далеко од Европе, у Африци и Азији где су западноевропске земље шириле своје колонијалне поседе и власт по цену уништавања милиона живота староседелачког становништва. Убрзана индустријализација и урбанизација постепено су се шириле од западноевропских земаља ка централним, источним и јужним деловима континента. Све уочљивији просперитет праћен је друштвеним сукобима, као и све већим супротностима између великих европских сила. Немачка је, тек после уједињења, почетком 1871. ступила у ред великих сила тако да је, углавном, остала ускраћена за прекоморску колонијалну експанзију. Ослањајући се на изузетно нараслу економску и војну моћ, Немачка је настојала да успостави премоћ на европском копну и да изградњом флоте угрози свет-

ску доминацију Велике Британије. То је, неминовно, довело до поремећаја равнотеже сила и убрзало је стварање савеза (Антанте) Велике Британије са Француском 1904. и Русијом 1907. године.

Немачка је 1879. створила чврст савез са Аустроугарском монархијом, да би им се ускоро придружила и Италија, чиме је створен Тројни савез. Ипак, њихово деловање је често било у раскораку, при чему су заједнички интереси Аустро-Угарске и Немачке добијали на значају. Аустро-Угарска је своју експанзију усмерила на Балкан где је требало да се докаже као велика сила. Истовремено, у њој су све више јачали национални покрети појединих народа који су тежили стварању својих националних држава. Међу њима је био и покрет за уједињење Јужних Словена. Први корак Аустро-Угарске у продору на Балкан је била окупација Босне и Херцеговине 1878. на основу одлуке Берлинског конгреса. Противно међународном праву, Монархија је октобра 1908. извршила анексију ове покрајине. Следећи корак је требало да буде уништење Србије као самосталне државе, чиме би био уништен и југословенски покрет. И за Беч и за Берлин, главна препрека плановима за продирање на Балкан и Блиски исток је била Србија, која је доживљавана и као центар окупљања Јужних Словена и као експонент Русије. У врху Аустро-Угарске, у више наврата, прављени су планови за напад на Србију. Намера да се изврши инвазија на Србију је постојала и у време Анексионе кризе 1908–1909, и у време Балканских ратова 1912–1913, али је Србија у оба случаја успевала да избегне давање формалног повода за агресију. У таквим околностима, атентат у Сарајеву, 28. јуна 1914, указао се као одлична прилика за остваривање далекосежних планова, како Аустро-Угарске, тако и Немачке.

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине имала је основни циљ – привредну експлоатацију, конзервирање полуфеудалних друштвених односа и стварање лојалног становништва. У изразито верски подељеној покрајини у којој је нација идентификована са конфесионалном припадношћу,

релативну већину су сачињавали православни Срби. Окупационе власти су фаворизовале римокатоличку мањину која је систематски јачана масовним насељавањем из других делова Монархије. „Европеизација“ Босне и Херцеговине донела је несумњив цивилизацијски напредак и вршена је делимично посредством јеврејског капитала и предузетништва из осталих делова Монархије. Побољшање животних услова нарочито се видело на пољу здравствене заштите у чему су новопридошли лекари јеврејског порекла дали велики допринос. Ипак, аустроугарска окупација је од највећег дела становништва, пре свега, Срба и Муслимана доживљавана као сурова претња виталним народним интересима.

Као и у осталим јужнословенским земљама Аустроугарске монархије, и у Босни и Херцеговини је све више јачао покрет чији је циљ био уједињавање Јужних Словена у снажну, либералну државу која ће омогућити несметани национални и економски развој. За Пијемонт уједињења сматрана је Србија, чији је углед изузетно порастао после победоносних Балканских ратова и уништења вишевековне владавине Османског царства у Европи. Најрадикалнији носилац југословенске идеје је била омладина која је, по угледу на сличну организацију у Италији, у Босни и Херцеговини створила своју организацију Млада Босна. Иако су у њој најбројнији били Срби, у њој је било и Муслимана и Хрвата. Као и њихови истомишљеници у Хрватској, Славонији и Далмацији, припадници Младе Босне су сматрали да се њихови циљеви морају остварити насилним путем, уз остало и атентатима на највише представнике Монархије.

Српска револуција од 1804. и обнављање државности у Кнежевини Србији првих деценија XIX века, омогућили су и овом делу српског народа држи развој и постепено усвајање тековина грађанског либералног друштва. Друштвена диференцијација, као претпоставка оваквог развоја, одвијала се упоредо са националном интеграцијом и изградњом државних институција. Као и остале националне државе, и она је

тежила да својим границама обухвати и остале земље у којима су живели њени сународници. Изградња грађанског либералног друштва је убрзана после признања независности Србије на мировном Берлинском конгресу 1878. Истовремено, одлука Конгреса да се Аустро-Угарској дозволи окупација Босне и Херцеговине је у Србији доживљена као велики пораз националне политике.

Јевреји су у Србији били малобројни и нису имали тако истакнуту улогу у друштвеној, пре свега привредној, структури као у средњој и источној Европи. Прилике у којима су Јевреји живели у Кнежевини, затим Краљевини Србији током XIX века биле су променљиве, повремено неповољне, пре свега због формирања националног тржишта и капитала. Одредбама Берлинског конгреса, Јевреји су стекли пуну грађанску равноправност која је потврђена уставом 1888. То је донело релативно брзу интеграцију Јевреја у српско друштво. Углавном су живели у српској престоници, Београду, а мање заједнице су постојале у Нишу, Смедереву, Шапцу и неким другим градовима. Међу 2.911.701 становника Србије, 1910. године, било је 5.997 (0,2%) Јевреја. Више од четири петине српских Јевреја живело је у Београду. Од 89.876 становника Београда, њих 4.193 (4,66%) били су Јевреји. Као и раније, углавном су живели на Дорћолу где су сачињавали једну четвртину становништва.

Интеграција Јевреја у српско друштво као “Срба Мојсијеве вере” није значила асимилацију, него двоструку идентификацију у којој су се допуњавали јеврејски и српски идентитет. Осећању слободе и везаности за заједницу темељ је давала парламентарна демократија са грађанским слободама, као и учешће у ослободилачким ратовима. После Балканских ратова 1912–1913. и ослобађања Старе Србије и Македоније, удвостручена је српска државна територија. У њеним границама нашле су се релативно велике јеврејске заједнице сефардских Јевреја, међу којима су највеће биле у Битољу и Скопљу. Током Балканских ратова, србијански Јевреји су

дали сразмерно велики допринос ослобођењу и уједињењу подносећи, заједно са осталима, велике жртве.

После доласка Пертра Карађорђевића на српски престо 1903, почео је општи привредни и друштвени полет. Пратила га је спољнополитичка преоријентација Србије од Аустро-Угарске ка западним демократијама и Русији. Покушај Беча да спречи овакав развој догађаја Царинским ратом 1906–1911, није успео. У самој Србији, упоредо са политиком уједињења Срба, јачао је покрет за уједињење Јужних Словена. И поред настојања Аустро-Угарске да угуши југословенски покрет репресијом и судским прогонима, после Анексионе кризе, а готово после Балканских ратова, покрет је још више ојачао. Иако је у Балканским ратовима Србија постигла велике војне и политичке успехе, њихова цена у људским животима и материјалним добрима је била висока. Српска влада је настојала да консолидује државу и умањи непријатељство Аустро-Угарске за коју су победе балканских савезника над Турском биле велико и непријатно изненађење. После пораза Бугарске у Другом балканском рату 1913, Аустро-Угарска је обавестила своје савезнице, Италију и Немачку, о намери да нападне Србију. Иако оне тада нису биле спремне да је подрже, у јесен 1913, и у Бечу и у Берлину је завладало мишљење да следећу међународну кризу треба искористити за рат.

На великим војним маневрима аустроугарске војске у источној Босни, јуна 1914, замишљени противник била је Србија, а велика концентрација трупа је изгледала као део припрема за напад на њу. Инспекција маневара и најављена посета престолонаследника Франца Фердинанда Сарајеву, на српски национални празник Видовдан 28. јуна 1914, за револуционарну омладину су биле велика увреда и провокација. То је била и прилика да се уништи „противник узвишене идеје Југословенства“, како ће на суђењу изјавити један од атентатора, Трифко Грабеж. Хицима из пиштоља Гаврила Принципа, убијен је слабо обезбеђени аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд. Нехотице је убијена и њего-

ва супруга, Софија, хицима намењеним намеснику Босне и Херцеговине, генералу Оскару Поћореку. За атентат је одмах оптужена Српска влада, што је указивало на то да ће атентат добити прворазредан политички значај. Писањем штампе и говорима званичника, створена је погромашка антисрпска атмосфера. У Сарајеву и другим градовима Босне и Херцеговине, масовно је уништавана и пљачкана српска имовина, а Срби су изложени увредама и физичким нападима. Слично је било и у Загребу, и у неким другим градовима Хрватске и Славоније, али не и у Далмацији. Власти су оставиле одрешене руке насилницима да пљачкају и уништавају српску имовину, а дошло је и до бојкота српске привредне делатности. У позивима на прогон Срба, посебно су се истицали клерикални римокатолички кругови, а у Хрватској и Славонији и присталице екстремно националистичке странке Јосипа Франка.

Иако без икаквих доказа да иза атентата стоји званична Србија, већ сутрадан, у водећим круговима Монархије је формулисана намера да треба „конструисати рат са Србијом“. Ни на суђењу атентаторима, пред војним судом у Сарајеву, октобра 1914, није изнет никакав доказ о умешаности Србије у атентат. Касније се испоставило да је Србија дипломатским каналима упозоравала Аустро-Угарску на могућност атентата. Током истраге, атентатори су били изложени тортури, али ни на суду нису мењали своје исказе. Сви су поново изјавили да су се сами тајно организовали јер су знали да би их Српска влада спречила у њиховој намери. И на суђењу се показало да је атентат био дело омладинаца из Босне и Херцеговине одлучних да тираноубиством уклоне симбол националног угњетавања и препреку уједињењу Југословена. Своје опредељење и став осталих атентатора Гаврило Принцип је на суђењу овако представио: „Ја сам националиста Југословен и тежим за уједињењем свих Југословена у коју било државну форму, и да се ослободе Аустрије“.

Првих дана јула 1914, у Бечу је донета одлука о нападу на Србију пошто се претходно изврше консултације са Бер-

лином. На телеграму амбасадора у Бечу да је Аустро-Угарска решила да се радикално обрачуна са Србијом, немачки цар Вилхелм II је написао: „Сад или никад!“ Немачко војно и политичко руководство је намеравало да искористи предност у наоружању и слабост Русије, убеђено да може ратом да оствари премоћ на европском континенту. Стога је Берлин подстицао Беч у намери да нападне Србију, свестан да ће то изазвати велики рат. Немачка влада је, 6. јула 1914, обећала Аустро-Угарској пуну подршку, а наредног дана, Заједнички министарски савет у Бечу је донео одлуку да се поведе рат против Србије. Подстрекавано ратоборним писањем дириговане штампе, у Бечу је завладало ратоборно и патриотско расположење, којем су се одупрли само малобројни трезвени појединци. Диригована кампања, као део пропагандне припреме рата, користила је дехуманизујуће стереотипе о Србима који су осуђивани као народ разбојника и убица, а Србија као разбојничко гнездо. Имплицитно и експлицитно, сугерисано је да ту опасност, која угрожава мир и цивилизацију, треба уништити и да су за то дозвољена сва средства.

Током јула 1914, у Бечу и Берлину су вршене дипломатске припреме за рат док је у европској јавности владало уверење да се криза утишава. Када је 23. јула 1914, Аустро-Угарска упутила ултиматум Србији, захтевајући одговор у року од 48 часова, било је све очигледније да се ближи почетак рата. У ултиматуму се захтевало да Српска влада онемогући рад националних и националистичких организација у Србији, затим да аустроугарски органи сарађују у „утушивању субверзивног покрета“, као и да учествују у истрази „против учесника завере од 28. јуна“. Иако је Србија била спремна да прихвати готово све из ултиматума, наведени захтеви су били неприхватљиви за сваку независну земљу. Њен суверенитет би био битно нарушен јер се није могло предвидети где би биле границе надлежности аустроугарских органа у Србији. Било је јасно да је ултиматум срочен тако да не може бити

прихваћен. Одговор српске владе био је изузетно помирљив, али су неприхватљиви захтеви одбијени.

Незадовољна одговором, Аустроугарска влада је 25. јула 1914. прекинула дипломатске односе са Србијом и повукла посланика из Београда. Српској влади и регенту Александру је било јасно да то значи рат, при чему Србија није знала да ли ће добити подршку западних савезника и Русије. Влада је преместила своје седиште у Ниш, наредила евакуацију Београда и издала проглас о општој мобилизацији. Црногорски краљ Никола је 27. јула упутио регенту Србије Александру поруку солидарности и спремности на заједничку борбу. Аустро-Угарска је 27. јула отпочела мобилизацију, а наредног дана, на сасвим неуобичајен начин, отвореним телеграмом, објавила рат Србији.

Српска влада је на својој првој ратној седници, на дан објаве рата 28. јула 1914, донела одлуку да се независност земље брани свим средствима. У свом говору је председник Владе, Никола Пашић, истакао следеће: „Али било шта било, ми ћемо се, ма и сами остали, бранити до последње капи крви“. Србија се уздала у то да неће остати сама у рату за који се веровало да ће постати општеевропски. Слаба, исцрпљена и сељачка Србија је тада имала око 4.550.000 становника, а пред собом је имала развијену европску земљу са 51 милионом становника, способну да мобилише шест милиона војника. Србија је, уз максимално напрезање, могла да мобилише укупно 707.000 бораца. Својим првим ратним прогласом издатим наредног дана, регент Александар је позвао народ да свом снагом брани „своје огњиште и српско племе“. Иако и сама ослабљена и исцрпљена, Црна Гора је стала уз Србију свесна да се ради о будућности целог српског народа. Краљ Никола је, 6. августа, у свом Ратном прогласу истакао да је Аустроугарска објавила рат Србији, а тиме и Српству и целом Словенству. „Ко је јунак и слиједи корацима два стара српска краља, да гинемо и крв прољевамо за јединство и слободу златну“.

Већ сутрадан по објави рата, 29. јула 1914, небрањени Београд је бомбардован из аустроугарских ратних бродова (монитора). Истовремено, аустроугарске трупе су покушале да се пребаце преко Саве у Београд, али су уз велике губитке одбијене. То је био први крупнији ратни окршај Великог рата. Истог дана, Русија је објавила делимичну мобилизацију војске јасно стављајући до знања да неће дозволити уништење Србије и аустроугарско овладавање Балканом. Следио је немачки проглас опште мобилизације, објава рата Русији 1. августа и Француској 3. августа. После два дана, у рат се укључила и Велика Британија. Нешто касније, на страну Централних сила (Немачке и Аустро-Угарске) стала је и Турска, а на страну сила Антанте Јапан. Италија је објавила неутралност, а наредне године се укључила у рат на страни Антанте. Тако је рат постао не само европски, него и светски. Немачки план се састојао у намери да брзим продором преко неутралне Белгије порази Француску, а затим све снаге усмери на исток и порази Русију. И поред почетних успеха немачке војске, после одлучног отпора француских и британских трупа, формиран је релативно стабилан западни фронт на којем су све време рата вођене тешке и кржаве рововске битке. Према Русији, немачке и аустроугарске трупе су формирале источни фронт на којем су, такође, током рата милиони људи изгубили своје животе.

Иако је Србија управо изашла из исцрпљујућих Балканских ратова, са оскудним наоружањем, опремом и резервама муниције, успех мобилизације је био изванредан. Земљом је завладала општа одлучност да се по сваку цену одбрани тешко стечена слобода. И поред свих невоља и оскудице, српска војска је била добро организована, вођена искусним старешинама на челу са врховним командантом, регентом Александром. Начелник Врховне команде је био војвода Радомир Путник, а његов помоћник генерал Живојин Мишић. Војска је била организована у три армије и Ужичку војску која је деловала заједнички са црногорском Санџачком вој-

ском. Српска Врховна команда је свој ратни план заснивала на процени да ће главни удар аустроугарске Балканске војске стићи из најпогоднијег правца, са севера (линија Обреновац – Београд – Пожаревац) чему би следило наступање долином Велике Мораве. Међутим, главни удар аустроугарске војске усмерен је са запада, преко реке Дрине коју су трупе почеле да прелазе 12. августа 1914. Уочивши да је тиме почео одлучни напад непријатеља, српска Врховна команда је прегруписала своје снаге и, у бици на Церу од 15. до 20. августа, нанела тежак пораз аустроугарским трупама које су биле принуђене да се повуку из Србије. То је била и прва савезничка победа у Великом рату који је почео њиховим поразима на западном фронту.

На инсистирање Савезника да крене у офанзиву на аустроугарску територију и олакша притисак на другим фронтовима, српска Врховна команда је 6. септембра 1914. предузела војну операцију у Срему. И поред делимичних успеха, српска војска је претрпела тежак пораз и била присиљена да се повуче у Србију. На једном сектору, пораз би био права катастрофа, да храбри извиђач Рафаило Анаф, борац из оба Балканска рата, није убио аустријског телефонисту и чуо наређење о опкољавању. О томе је одмах обавестио претпостављене и војска се благовремено повукла. Командант је пред целим пуком похвалио Анафа, скинуо златну медаљу са својих груди и прикачио је храбром Београђанину Анафу, који је недуго затим погинуо у борби. Средином септембра, Ужичка војска и Санџачки одред су извршили продор у источној Босни и стигли надомак Сарајева, али су се 22. октобра 1914. повукли на своју територију.

Нов напад на Србију, Балканска војска генерала Поћорекa је предузела 8. септембра 1914, поново преко Дрине. Наредних недеља, вођене су упорне и крваве борбе, од којих су највеће биле на Гучеву и Мачковом камену. Аустроугарске трупе су, по цену великих губитака, полако продирале у дубину српске

територије. Крајем октобра, нападом из Срема и преко Дрине, аустроугарска војска је запосела Мачву, а затим је наставила да напредује и заузела Ваљево, Лајковац и Обреновац. Средином новембра 1914, нова линија фронта је успостављена на реци Колубари. Ради скраћивања фронта и одвајања од непријатеља, српска војска се повукла и добила прилику за предах и прегруписивање. Напуштен је и Београд у који су, 2. децембра, ушле аустроугарске трупе, што је изазвало одушевљење у Бечу. Једна од првих мера у окупираној српској престоници било је вешање српског родољуба у центру града на Теразијама, а вешала су подигнута и у другим крајевима града.

У међувремену, српској војсци је стигла попуна у муницији чиме су се стекли услови за противофанзиву. На дан параде окупационих трупа у Београду, 3. децембра 1914, новопостављени командант Прве армије генерал Мишић је наредио одлучну противофанзиву. После тешких борби, извојевана је победа на Сувобору чиме су створени услови за даље одлучно наступање и велики пораз аустроугарске Балканске војске. У овим операцијама, познатим као Колубарска битка, извојевана је блистава победа у којој је заробљено више од 40.000 непријатељских војника и 270 официра, и стечен огромни плен у оружју, опреми и муницији. До 16. децембра 1914, и последњи аустроугарски војник је протеран из земље.

Цена српских победа била је изузетно висока. До краја 1914, Србија је изгубила око 163.500 војника и официра, од којих је преко 69.000 погинуло или умрло. Аустроугарски губици су били много већи, приближно 274.000 војника и официра. Међутим, Србија је трпела, не само због губитака на фронту, него и због великих губитака цивилног становништва које је било изложено нечувеном терору. Није се радило о појединачним случајевима убијања, него о систематском мучењу и зверском убијању и интернирању у концентрационе логоре мушкараца, жена и деце запоседнутих крајева. Напредни градови, као Шабац и Лозница, који су се нашли

на удару аустроугарске војске, били су готово потпуно уништени. Београд је, до почетка октобра 1914, бомбардован 36 дана и ноћи. У њему су уништене или тешко оштећене најзначајније научне и културне установе. Више пута је бомбардована главна болница, оштећена су посланства Русије и Велике Британије. У бомбардовању је тешко страдао и Дорћол где је живела већина београдских Јевреја, који су са својим комшијама, Србима, заједнички подносили све ратне патње.

Од самог почетка рата против Србије, Аустро-Угарска је вршила тешке повреде међународног ратног права, односно Хашких конвенција из 1899. и 1907. године. Масовни злочини њене војске против цивилног становништва и ратних заробљеника у западној Србији били су систематски подстицани од војних команданата свих нивоа командовања. О беспримерној суровости злочина над Србима и разарању материјалних и културних добара, обавештавана је међународна јавност на чему је Српска влада, на челу са Николом Пашићем, систематски радила. Влади је у томе од велике помоћи било ангажовање Рудолфа Арчибалда Рајса, светски признатог криминолога, професора Универзитета у Лозани. Својим публикацијама и дописима великим листовима са детаљним описима зверстава над српским војницима и цивилима, он је много учинио на обавештавању светске јавности о правој природи агресије Централних сила на Србију. Масовним репресалијама су били изложени и Срби у самој Аустро-Угарској, који су оквалификовани као „политички сумњиви“ („politisch verdedtig“) и „субверзивни елемент“. Осим масовних убиства које су вршиле регуларне војне и полицијске снаге, највећи број убиства и пљачки починиле су паравојне јединице „заштитног корпуса“ (такозвани „шуцкори“ од „Schutzkorps“) састављени од локалних Муслимана (у источној Босни) и Хрвата. Масовно је интернирано целокупно мушко становништво, пре свега, из пограничних крајева према Србији и Црној Гори, под изговором да се тако спречава српски устанак. Забрањени су српско национално име и писмо

– ћирилица, укидане су српске просветне и културне установе, организовани су монтирани „велеиздајнички процеси“. Осим Срба, на удару репресије су се нашли и југословенски оријентисани интелектуалци из редова других народа. Неки од најистакнутијих интелектуалаца и политичара из Аустро-Угарске су успели да избегну из земље и, уз помоћ Српске владе, априла 1915, оснују Југословенски одбор у Риму. Одбор је имао улогу да упозна светску јавност са политичким циљевима Српске владе и Југословена из Аустро-Угарске, али је све више постајао и њихово политичко представништво.

Док је, на почетку рата, Српска влада као свој ратни циљ истакла одбрану земље од агресора, током септембра и октобра 1914, постепено је формиран нови и далекосежни циљ. Он је формулисан као намера да се од Србије створи јака југозападна словенска држава у чији би састав ушли сви Срби, Хрвати и Словенци. То би била јединствена, централистичка монархија која би уставом гарантовала пуну верску и грађанску равноправност. Овај ратни циљ Српске владе, састављене од свих највећих грађанских странака, осмишљен је у време Колубарске битке и изнет пред Народно представништво децембра 1914. У Декларацији је истакнута одлука српског народа да истраје у „светој борби за одбрану свог огњишта и своје слободе“ и да победи у рату који је, уједно, постао борба „за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца“. Овим документом, познатим као Нишка декларација, Српска влада је, дефинитивно, као свој ратни циљ поставила уједињење Јужних Словена. Препреке на путу ка остварењу ове идеје су биле изузетно велике јер је предуслов за то био, не само победа у рату, него и пристанак великих сила да се на рушевинама Аустро-Угарске створе нове националне државе, међу њима и југословенска. До тога неће доћи све до последње ратне године.

Српска влада је, убрзо по објављивању Декларације, уложила велике напоре да упозна јавност савезничких и неутралних држава са својим ратним циљевима. На томе су

ангажовани истакнути научници и јавни радници, како из Србије, тако и из савезничких земаља. Велику улогу у томе је одиграо и Југословенски одбор, који је своје седиште из Рима преселио у Лондон.

Ратне недаће и масовна страдања војске и цивилног становништва још више су погоршали и иначе тешко стање у здравственој служби Србије. Осим великог недостатка болничких капацитета, санитетског материјала и медицинских средстава, највише се осетио мањак медицинског особља, у првом реду лекара. Најмање је било оних најпотребнијих, хирурга и епидемиолога. Србија је, на почетку рата, имала 450 лекара, од тога 44 жене. На позив српске владе за помоћ, одазвали се хумани људи из 45 земаља. Они су основали одборе који су слали неопходну помоћ и упознавали јавност са борбом Србије.

Из савезничких и неутралних земаља, Русије, Велике Британије, Француске, Швајцарске, Холандије, Сједињених Америчких Држава и Данске, почели су да долазе лекари и медицинско особље. Велику помоћ је пружио и Међународни Црвени крст из Женева, као и организације Црвеног крста Велике Британије, Русије и САД. Укупно бројно стање страних санитетских мисија у Србији је било око 200 лекара, 500 медицинских сестара и болничарки, а допремљено је око 25 пољских болница.

Српска санитетска служба, и поред пристизања савезничких мисија и добровољаца, није ни приближно могла да задовољи потребе лечења огромног броја рањеника, међу којима је било и аустроугарских. Они су, према свим изворима, имали потпуно исти третман као и српски. Српска војска је била у тешкој ситуацији јер је имала једног лекара за 750 бораца, док је у немачким јединицама један лекар био задужен за 30 војника, а слично је било и у аустроугарским редовима. У борбеним дејствима је погинуло много српских лекара, а највише их је подлегло епидемији пегавог тифуса која је харала првих месеци 1915. године. Живот је изгубило укупно

157 лекара. Од пегавог тифуса је преминуло 124 (по другим изворима 132) лекара, а међу њима је било 25 страних. Један од умрлих је био и Аврам Винавер, резервни санитарски мајор, одликован за пожртвовање у ратовима 1913. и 1914, лекар из Шапца који је имао први рендген-апарат у Србији. Опака заразна болест се прво појавила у Аустро-Угарској и њени војници су је донели у Србију. Иако је по ратном праву била дужна да обавести Србију о епидемији, Аустро-Угарска то није учинила па се смртоносна болест, због великог броја заробљеника и избеглица, брзо раширила по целој Србији. Највеће размере је достигла у Ваљеву, где је био смештен највећи болнички центар. У време врхунца епидемије, на позив српске владе, у Србију су, 4. марта 1915, стигле санитарске мисије Велике Британије и Француске, које су пружиле одлучујућу помоћ у сузбијању болести. Према проценама, током 1914. и 1915. године, од пегавог тифуса је оболело око 400.000 лица, а умрло је више од 100.000 грађана, 35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника. Стопа смртности у аустроугарским логорима за српске ратне заробљенике и цивиле је била још много већа, што знатно увећава размере масовне смрти. Амерички ратни дописник Џон Рид (John Reed) описао је Србију као „земљу мртвих“.

Прва ратна година је оставила за собом пустош у Србији. Војска и становништво су масовно страдали од ратних дејстава, у масакрима и епидемији пегавог тифуса, а материјална разарања су била огромна. Економска активност и производња хране су знатно опале јер је мобилисано 83% мушког становништва, старости између 18 и 55 година, а већина стоке је реквирирана за потребе војске. Смањили су се и државни приходи који су били готово осам пута мањи од трошкова вођења рата. Народ је био у великој оскудици и на ивици глади. Требало је збринути избеглице и рањенике, али и прехранити не само становништво и војску, него и аустроугарске заробљенике. На крају 1914. године, у Србији је било око 100.000 српских и аустроугарских рањеника, око 75.000

заробљеника и око 100.000 српских избеглица из северозападне Србије, као и из Срема и источне Босне.

Спољнополитички положај Србије је био изузетно тежак не само због надмоћног непријатеља на границама, него и због сталног притиска Савезника који су покушавали да привуку на своју страну неутралне земље, Италију и Бугарску. Стога је на Србију вршен велики притисак да уступи део своје државне територије источном суседу, односно да не оспорава право Италије на велики део јадранске обале. Да би придобили Италију, Савезници су јој, тајним Лондонским уговором од 26. априла 1915, обећали јужни Тирол, Јулијску крајину са Трстом, Горицом и Постојном, Истру, Кварнерска острва, северну Далмацију са Задром и Шибеником и већи број острва. Како је Србија, својим ратним програмом, истакла да жели уједињење свих Јужних Словена, она није подлегала под овим притисцима, и по цену напетости у односима са Савезницима. На њихове понуде да се договори са Италијом око разграничења, Србија је одговарала да није спремна да „тргује“ својим народом, односно Хрватима и Словенцима. Србија никада није и формално добила статус савезника са силама Антанте, што је имало негативне последице на вођење рата. Због пораза Савезника на фронтovima у 1915, притисци на Србију су још појачани.

Постигавши успехе на другим фронтovima, Централне силе су у септембру 1915. почеле концентрацију трупа ради коначног обрачуна са Србијом. После тога би следило успостављање везе са Турском и даље надирање на Блиски исток. У оквиру припрема за офанзиву, са Бугарском су, 6. септембра 1915, у Плесу крај Загреба склопљени тајни уговори. Њима је предвиђено да Бугарска учествује у нападу на Србију и одређен је обим њене окупационе области. Здруженим снагама од око 800.000 војника Централних сила командовао је фелдмаршал Аугуст фон Макензен (August von Mackensen), један од најспособнијих немачких војсковођа, по коме је ова армијска група добила име. Србију је бранило 300.000 војни-

ка који су били распоређени по фронту дугом око хиљаду километара.

После убитачне артиљеријске припреме са севера преко Саве и Дунава и са запада преко Дрине, удар надмоћних аустроугарских и немачких снага почео је 7. октобра 1915. Посебно јак налет се обрушио на Београд, престоницу која је претрпела велика разарања. Осим француских артиљераца и руских морнара, у одбрани града су учествовали и цивили, међу којима су били и Јевреји са Дорћола. Херојска одбрана Београда и речи мајора Драгутина Гавриловића о борби до последњег човека, остале су у колективном сећању српског народа. Том приликом се истакао и командант батаљона, мајор Аврам Бераха, којем је током борбе поверена команда пуком. И поред херојства бораца, одбрана је после два дана сломљена, град је освојен, а фелдмаршал Макензен је одао почаст браниоцима. Армијска група Макензен је споро напредовала због упорне одбране српских војника, тако да су морала да буду доведена појачања са других фронтова. Бугарска војска је напала Србију 14. октобра 1915. и, после месец дана, успела је да заузме Ниш, Скопље и Качаничку клисуру, чиме је српским јединицама пресечен пут ка савезничким снагама у Грчкој.

Српска војска се повлачила под борбом, избегавајући опкољавање, али је ситуација постајала све тежа. Савезници су из Грчке упутили две дивизије у помоћ Србима, али је то било и мало, и касно. И поред готово безизлазне ситуације, Влада и регент Александар су били одлучни да наставе борбу, одбивши захтев противника да капитулирају. Пробој према Скопљу и Грчкој није успео и, 25. новембра 1915, донета је одлука о повлачењу на јадранско приморје преко Косова и Метохије, Црне Горе и северне Албаније. Српска влада је сматрала да је капитулација најгоре решење, јер се тиме губе и држава и савезници, а да је једини излаз повлачење војске и државних установа на јадранско приморје и спајање са Савезницима. Никола Пашић је поручио војницима да ће „др-

жава наставити свој континуитет, и сачувати своје биће; она ће, дакле, постојати, иако на туђем земљишту, док год је ту владалац, влада и војска па ма колика њена јачина била.“

Крајем новембра 1915, покренута је офанзива аустроугарских снага и на Црну Гору. Упорна одбрана црногорске Санџачке војске је олакшала безбедан пролаз српске војске и избеглица. У одлучујућој бици код Мојковца, 6. и 7. јануара 1916, црногорска војска, под командом генерала Јанка Вукотића, извојевала је блиставу победу. Међутим, одбрана Црне Горе је на западном правцу доживела потпуни слом. Црногорска Врховна команда је, 11. јануара 1916, затражила примирје, али су аустроугарске снаге наставиле продор, заузеле престоницу Цетиње и опколиле црногорску војску код Подгорице. Краљ Никола је напустио земљу и прешао у Италију. 25. јануара 1916. на Цетињу, потписана је капитулација црногорске војске. Нешто касније, у Црној Гори је уведена војна управа. Уништивши тешко наоружање, српска војска је, крајем новембра 1915, почела тегобно повлачење ка јадранском приморју. Повлачење је било у три правца са одредиштима у Скадру, Љешу и Елбасану. Са војском су се повлачили краљ Петар, регент Александар, Влада, народни посланици, део дипломатског кора, истакнути интелектуалци, као и огроман број избеглица са великим бројем деце. Током пробијања кроз снежне планине, без хране и склоништа, изложени нападима албанских племена, велики број српских војника и цивила свакоднево је губио животе. Према сећању француског посланика у Србији Огиста Боп (August Bopp), који је са српском војском стигао у Скадар, војници су „изгледали крајње изнурени; само би по кашто проговорили хлеба, то је)... [као прави живи лешеве била једина реч коју су имали снаге изговорити“. Главнина српске војске је, са избеглицама, стигла на простор између Скадра и Драча почетком јануара 1916. Међутим, евакуација на грчка острва, Крф и Видо, почела је тек крајем истог месеца, због опструкције италијанске и британске владе. После енергичне интервенције руског цара, Ни-

колаја II, убрзана је евакуација, па су се италијанским бродовима придружили француски и британски. На Крф је пребачено око 140.000 војника, у Бизерту (у француској колонији Тунис) око 11.000, а 2.000 болесника је отпремљено у болнице у Француској. Велики број избеглица је евакуисан у савезничке и неутралне земље. Укупни губици српске војске у борбама и при повлачењу, током 1915, процењују се на 250.000, а још је страдало, или нестало, око 140.000 цивила. Евакуација није била и крај масовног умирања исцрпљених српских војника и избеглица. На Крфу и на острву Виду, умрло је око 5.400 људи, а у Бизерти око 1.000. Убрзо по доласку, услови смештаја и исхране су побољшани, тако да се српска војска релативно брзо опоравила и реорганизовала. Српска влада је ђаке и студенте, укупно њих око 5.500, упутила на школовање, углавном у Француску, мањим делом у Велику Британију и Швајцарску. На Крфу је обновљен рад Владе Николе Пашића, који је био и министар иностраних послова. После окупљања народних посланика, обновљен је и рад Народне скупштине, чиме је поново активираан политички живот. Убрзо је настављен и рад дипломатских представништава и опет покренуто издавање српске штампе. Уз материјалну помоћ француске, делимично и британске армије, српска војска је реорганизована према постојећем устројству на три армије. Средином априла 1916, почело је пребацивање српске војске на савезнички фронт у северну Грчку.

Док се српска војска повлачила преко Албаније, Србију је окупирала Бугарска, са амбицијом да никада више не постоји као самостална држава. Намере окупатора су биле још далекосежније. Уочи напада на Србију, у октобру 1915, Аустро-Угарска и Немачка су имале донекле различите планове о будућности заузете српске територије, али и друге српске државе, Црне Горе. Када је реч о Аустро-Угарској, било је несллагања у ставовима аустријског и угарског дела Монархије. Ипак, сви учесници у агресији су делили став да Србију, као државу, треба уништити. Овакав став је почео да се операци-

анализује, крајем новембра и почетком децембра 1915, када је највећи део Србије био окупиран и када је изгледало да следи потпуни крах њене војске. Одговорни фактори у Бечу су се залагали за анексију великог дела Србије и Црне Горе, а остатак земље би био под војном управом, у складу са споразумом са немачком и бугарском владом. Мађарски председник владе Иштван Тиса (Istvan Tisza) залагао се за анектирање на територији Србије уз Саву, где је требало колонизовати Мађаре и Немце. Да да би се разбио српски етнички континуитет, њих је требало у још већем броју населити у Срему, Бачкој и Банату. Планирано је да се Црна Гора смањи и одвоји од мора. Остатак Србије и Црне Горе требало је да буде протекторат, политички и привредно зависан од Монархије. Бугарска је настојала да јој припадне још већи део Србије, од оног обећаног уговорима са Централним силама. Немачка је одобравала бугарске аспирације, а сама није имала територијалне претензије према Србији. Подржавала је уништење српске државе, настојећи да њен простор укључи у своје „велико привредно подручје“.

Сукоб победника око заузете српске територије је трајао све до 1. априла 1916. када је, под немачком арбитражом, коначно повучена демаркациона линија између аустроугарске и бугарске окупационе зоне. На аустроугарском окупационом подручју је, 1. јануара 1916, формиран Војни генерални гувернман, који је после коначног разграничења, обухватао округе Шабац, Београд, Ваљево, Смедерево, Крагујевац, Горњи Милановац, део ђупријског округа, као и округе Ужице, Чачак, Крушевац, Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепље. Бугарско окупационо подручје је обухватало источну, јужну и део централне Србије, затим део Косова и Метохије и Македонију. Оно је подељено на два управна подручја: Војноинспекцијску област Мораве, са седиштем у Нишу, и на Војноинспекцијску област Македоније, са седиштем у Скопљу. Војноинспекцијска област Мораве је обухватала шест округа:

пожаревачки, неготински, зајечарски, ћупријски, нишки и врањски (коме је припадао и пиротски срез).

Аустроугарску војну управу су одликовали безобзирна експлоатација привредних ресурса, масовно интернирање становништва у логоре, уништавање политичке и националне самосвести Срба. У пропаганди је окупациона управа представљена као „цивилизаторска“. Уништавање српске националне културе је вршено разним средствима, пре свега пљачком, али и преко школа и на друге начине. Уз остала национална обележја, забрањена је ћирилица, у школе су уведена „хрватска слова“ (латиница), забрањени су српски уџбеници, уведена је строга цензура, забрањене су књиге Јована Јовановића Змаја, Бранка Радичевића и неких других писаца. Уведено је обавезно учење немачког и мађарског језика. Опљачкани су најзначајнији српски средњовековни манастири, са цркава су скинута звона, музеји, архиви и библиотеке су систематски опљачкани. На удару је била и Српска православна црква, један од носилаца националног идентитета. Око 200 свештеника је интернирано, митрополит и део свештенства су били у избеглиштву, тако да је редовна активност цркве паралисана. Аустроугарска окупациона управа је настојала да од Срба створи послушне и верне поданике Монархије, обликујући њихову националну свест и културу према жељеном моделу.

Економска политика аустроугарског окупатора је довела земљу до беде и глади. Индустијска предузећа, банке и трговине су декретом предате органима војне управе и уведен је државни монопол на више врста виталних производа. Вршене су сталне реквизиције, а тржиште је потпуно отворено за робу из Аустро-Угарске. Уведено је рационасно снабдевање храном, али су дневна следовања хране стално смањивана. Све то је довело до масовног изгладњивања становништва и умирања од глади. Само у септембру 1917, од глади је умрло више од 8.000 људи. Највише су били погођени најслабији, деца и сиромашни, пре свега у градовима.

У Војном генералном гувернману, ипак, није довођено у питање само постојање српске нације. Сасвим друкчије је било на бугарском окупационом подручју. Бугарска се држала начела да је целокупно словенско становништво Македоније и Моравске области (крајева у сливу Јужне и Велике, делом и Западне Мораве) уствари бугарско, а да је српска национална свест резултат насиља српске државе. То је била основа за политику потпуне бугаризације становништва, која је почела одмах по успостављању окупационе власти и трајала је све време до ослобођења. Заједно са војском, полицијом и чиновништвом, у окупиране крајеве су стигли и бугарски наставници и учитељи. Иако су се на удару нашли и други народи на окупираном подручју, Албанци, Турци, Грци и Јевреји, бугаризација је, пре свега, била усмерена против Срба. Према оцени аустроугарског официра за везу, бугаризацију су карактерисала два основна правца: „уништење горњег слоја (интелигенције) домаћег становништва и насилно увођење бугарског језика“. Одмах је започело депортовање и интернирање учитеља, свештеника, официра, који су великим делом убијани на зверски начин. Забрањени су српски језик и књиге, српска имена су претворена у бугарска, забрањене су славе, српска народна ношња, посебно шајкача. Уведен је систем безобзирне економске експлоатације, који је становништво довео до глади.

Већ током напада на Србију, октобра 1915, бугарске трупе су починиле велике злочине над заробљеним српским војницима, рањеницима и цивилима. После сазнања о поступању бугарске војске и о стању на бугарском окупационом подручју, Српска влада је била уверена да се ради о уништењу не само српске националне свести, него и физичком уништењу великог дела народа, пре свега његове елите. Стога је организовано систематско прикупљање података о злочинима Централних сила, при чему се показало да су најбројнији и највећи били, управо, бугарски злочини. Да би тај рад добио нов подстицај, Српска влада је поново ангажовала професо-

ра Рајса. На позив председника Владе Пашића, он је стигао у команду српске Прве армије средином октобра 1916. Већ априла 1917, у издању српског Министарства војног у Солуну је објављена Рајсова брошура „Страдање града Битоља“. Уз остале повреде међународног ратног права, ту је констатовано и да је бугарско-немачка артиљерија бомбардовала ослобођени Битољ пројектилама са отровним гасовима. Само у једном бомбардовању, у ноћи између 16. и 17. марта 1917, отровним гасовима је убијено 61 лице, међу њима 25 жена и 32 детета. Приликом првог бомбардовања Битоља отровним гасовима, пројектилама су гађане турска и јеврејска четврт и зграде око Српске митрополије у чијем је подруму гасовима убијено 37 избеглица.

Српској влади, па и српском Црвеном крсту је, све до лета 1918, била онемогућена комуникација са окупираним крајевима. Ипак, обавештења о стању у земљи су стизала разним каналима. У томе је једну од главних улога имала неутрална Холандија, која је заступала српске интересе у Бугарској. На основу података које је добијао из разних извора, у име Српске владе, Пашић је, од 20. септембра 1916. до 15. априла 1918, упутио низ протестних нота владама савезничких и неутралних земаља, потписника Хашке конвенције, о бугарском кршењу међународног ратног права. Велики проблем за Српску владу је било слање помоћи у земљу, пре свега интернирцима. Утврђивање стварног броја српских ратних заробљеника, а поготово цивилних интернираца, испречило се као крупна препрека, због става Бугарске о статусу окупиране територије и становништва на њој.

Под притиском међународне јавности, бугарски Црвени крст је, крајем 1917, доставио податак да се у Бугарској налази свега 21.000 српских заробљеника, док цивилни интернирци нису ни поменути. То је било далеко од стварног броја, јер се знало да је само из Војноинспекцијске области Мораве у бугарским логорима 1917. године интернирано 60.000–65.000 лица. Међу њима је било и око 8.000 жена и девојака које су

Бугари, за златан новац, као робље, продали Турцима. Професор Рајс је утврдио да су то углавном била женска деца од десет до петнаест година. У Малу Азију је Турцима упућена и велика група српских заробљеника који су масовно умирали, радећи на довршавању багдадске железничке пруге и градњи комуникација за турску војску. После капитулације Бугарске, у Србију се вратило 52.000 интернираца, иако је бугарски Црвени крст нешто пре тога известио да је број српских депортованих цивила 14.324.

Нови велики талас злочина против српског становништва је вршен током Топличког устанка који је избио крајем фебруара 1917. Праве размере масовног уништавања српског становништва и разарања материјалних добара, постале су јасне тек после ослобођења. Народна скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је формирала Анкетни одбор за испитивање узрока побуне у окрузима Топличком, Врањском, Нишком и осталима. У марту 1920, Одбор је поднео исцрпан извештај о страдању током Топличког устанка у којем је наведено да је тада број жртава био до 35.000 људи. У склопу припрема за Париску мировну конференцију 1919, формирана је и посебна Међусавезничка комисија за испитивање злочина бугарских окупационих власти у Србији. Према извештају ове комисије, током гушења Топличког устанка у пролеће 1917, убијено је укупно око 20.000 Срба, свих узраста и оба пола. Већину су побили Бугари, углавном хладним оружјем, док је други део усмртила аустроугарска војска и жандармерија. Убијање је праћено великим разарањима, пљачком и насиљем.

Први светски рат је био јединствен и по томе што је тада почело масовно интернирање цивила у концентрационе логоре. Оно је погађало не само људе из окупираних земаља, него и „нејолајлно“ становништво и појединце из сопствених земаља. Интернирање је посебно погодило српски народ, како онај у Србији и Црној Гори, тако и у Аустро-Угарској. У самој Србији, како током војних операција, тако и после успо-

ставњања окупационе управе у јесен 1915, масовно је интернирано цивилно становништво, заједно са ратним заробљеницима. Према непотпуним подацима, у Аустро-Угарској је током Великог рата било око 50 мањих или већих концентрационих логора (прихватних-привремених и сталних) у којима је интернирано неколико стотина хиљада цивила, грађана Монархије, као и грађана окупираних земаља. На подручју југословенских земаља Монархије је било око 20 концентрационих логора, највећим делом у Славонији, Срему и Хрватској (Копривница, Вировитица, Осијек, Чепин, Тења, Борово, Вараждин, Даљ, Петроварадин, Доњи Михаољац, Плетерница, Пачетин, Бобота, Белишће, Бршадин, Турањ, Погановци, Жегар), а највећи међу њима је био у Босни, у Добоју.

По унапред припремљеним списковима, одмах после ултиматума Србији, у Аустро-Угарској је почело масовно хапшење и интернирање, а ухапшени су проглашени за таоце.

То нису били само припадници српске друштвене елите, него и сви други. Међу њима је било и много жена и деце. На удару се посебно нашло српско становништво Босне и Херцеговине, особито из њених источних делова, затим Срема и Баната. Као изговор су послужиле и операције српске и црногорске војске у источној Босни и у Срему у јесен 1941. Само у Срему је убијено 320 људи, а из 41 села до краја 1914. је интернирано близу 30.000 становника. Још један облик терора било је и протеривање Срба из Срема и њихово присилно смештање у српска села западне Славоније, која су тиме била изузетно економски оптерећена. На подручју Пожешке жупаније, било је око 13.000 прогнанника, од тога је у концентрационом логору у Плетерници било 1.000 Срба, док је по српским селима било 12.000 прогнанника (жена, деце и старца) из Срема. Из Земуна је у логоре у Даљу и Борову интернирано и прогнано у западну Славонију око 6.000 Срба.

Међу концентрационим логорима на тлу југословенских земаља Монархије, највећи је био у Добоју. Први заточеници су доведени крајем децембра 1915. У овом логору је

интернирана 45.791 особа, од тога је било 33.669 цивила из Босне и Херцеговине (међу њима више од половине жена и девојака), из Србије је интернирано 9.172, а из Црне Горе 2.950 ратних заробљеника, мушкараца, жена и деце. До 1. маја 1917, у логору је умрла 1.901 особа, али је тај број сигурно много већи. Према протоколима умрлих, само током априла 1916, преминуло је 643 деце. Логор у Добоју, као и остали на територији југословенских земаља Монархије, били су уједно прихватно-пролазни логори из којих су заточеници упућивани у друге логоре у Мађарској и Аустрији.

Већ првих недеља рата против Србије, у Аустро-Угарској су формиран логори за ратне заробљенике и цивилно становништво из Србије и Србе из Монархије. Међу првима су били логори Нежидер/Neszider (други назив Шопроњек/Sopronnyek), Чеглед/Czegled и Арад. На почетку рата, из окупираног Шапца интернирано је у Чеглед и Арад око 1500, по другим подацима чак 2.000 становника, од тога преко 200 жена и девојака. Септембра 1914, стотине цивила из западне Србије интернирано је у логор у Тузли. После заузимања Београда почетком децембра 1914, из града је депортовано у логоре више од 1.500 особа, међу њима и око 150 жена и девојака.

Масовно интернирање становништва Србије и Црне Горе настављено је после њиховог слома и успостављања окупационе управе. Осим у поменутим, они су интернирани и у логоре Нађмеђер/Nagygyeuer, Болдогасоњ/Boldogasszony, Ашах/Aschach, Маутахаузен/Mauthausen, као и у највеће логоре Хајнрихсгрин/Heinrichsgrün и Браунау на Ину/Braunau am Inn. Пре депортовања из Србије, велики део заточеника је прво затворен у логору на Калемегдану у Београду. Кроз њега је, само током 1918, прошло неколико хиљада људи, а дневно је у њему боравило и до 500 интернираца. Према професору Рајсу, највећи логор за руске, србијанске и црногорске ратне заробљенике је био у Хајнрихсгрину где је, почетком октобра 1916, било 66.000 заробљеника. Међу њима је било интернирано око 12.000 српских цивила, углавном из Поморавља.

Поред логора за заробљенике и интернирце, овде је постојао и посебан логор за српску децу старију од пет година. Интернирци су одатле касније пребачени у логор Браунау на Ину у којем је до фебруара 1918. умрло више од 3.200 српских цивила, међу њима и већи број деце.

У логору Браунау на Ину је формирана Српска дечја заробљеничка школа. То је, у ствари, био логор за децу у којем су она „преваспитавана“ и однорођавана. Српска историја је забрањена и помињани су само догађаји у којима су Срби понижени. Наставни језик је био хрватски, а од другог разреда, немачки. Непослушни српски учитељи су упућивани на тежак присилни рад са којег се мало ко вратио.

Логор у тврђави у Араду је, свакако, био један од најгорих и са највећом смртношћу. Од око 15.000 интернираних српских цивила из Србије и Аустро-Угарске и српских војника од којих су многи доведени рањени, у овом логору је изгубило живот од болести, изгладнелости и злостављања њих 4.317. Логораша су имали и обавезу физичког рада. Посебно је трагична била судбина мале деце, које је у логору у Араду, према једном извештају, било преко 400. После неколико месеци, у животу их је било свега 30-40, а и они су већ били јако исцрпљени и скоро на умору.

Према службеном елаборату српске владе, на дан 1. фебруара 1918, укупан број српских ратних заробљеника у Аустро-Угарској је био 93.473 лица, док је број интернираних цивила био 60.000. Тај број је, према аустроугарским изворима, био већи и износио је скоро 64.000 интернираца. Највише интернираца, 36.621 било је у логору Браунау на Ину где су пребачени заточеници из Хајнрихсгринга, затим у Нежидеру 11.876, Ашаху 4.418, Нађмеђеру 5.045 и Болдогасоњу 2.910. На територији Мађарске, интернирци су били и у бројним мањим логорима међу којима је највећи био Чеглед са 1.231 заточеником. Према изворима окупационе управе у Србији, крајем 1917, број интернираца из Србије је нарастао на 77.000. У документу који је влада Краљевине СХС представи-

ла на Конференцији мира у Паризу почетком 1919, наведено је да је укупно било 182.000 српских интернираца, од тога у Бугарској 120.000, Аустро-Угарској 60.000 и у Немачкој 2.000. Према прорачуну професора Рајса, само у Аустро-Угарску је депортовано и интернирано око 150.000 цивила, од чега је живот изгубило њих 80.000 или 44%.

И поред масовних злочина и репресије, окупаторске власти су биле свесне да је њихов успех био ограничен. Са протицањем рата и вестима о савезничким успесима и победама српске војске, дух отпора је још више јачао. Већ марта 1916, у једном аустроугарском извору је наведено да је заблуда мислити како Срби сматрају да су побеђени: Годину дана касније, исти извор је оценио да „у највећем делу становништва још увек живи фанатична нада у независност Србије.“ Израз таквог расположења, али и очаја због веома сурове окупације, био је спорадичан оружани отпор становништва који је, крајем фебруара 1917. у Топлици, прерастао у општи оружани устанак. То је био једини велики народни устанак за време Првог светског рата. Устаничка војска је убрзо ослободила Куршумлију, Прокупље и Лебане, а почетком марта 1917. је стигла надомак Ниша.

Устанак није био повезан са српском Врховном командом у Солуну и био је израз одбацивања окупације, која је Србима донела обасправљеност, понижења и израбљивање. Како су њиме биле угрожене и бугарска и аустроугарска окупациона власт, њихове здружене снаге су кренуле у општи напад на устанике 8.марта 1917. За гушење устанка концентрисано је преко 60.000 аустроугарских и бугарских војника, а у борбу су се укључиле бугарска и немачка авијација. Главне устаничке снаге су разбијене до 25.марта 1917, а мање групе су прешле на герилски вид отпора. Операције против устаника су биле праћене масовним злочинима према цивилном становништву и уништавањем читавих села. Иако су већину злочина починиле бугарске јединице, за њима по крвочности нису заостајале ни аустроугарске снаге. Спорадичан

отпор комита (четника) није престајао ни током целе 1917. године и поред погибије војводе Косте Војиновића, једног од вођа устанка. Од пролећа 1918, герилске акције су биле све бројније и на аустроугарском и на бугарском окупационом подручју. Током наступања савезничких и српских јединица у септембру и октобру 1918, дошло је до низа спонтаних устанака у Србији и Црној Гори чиме је, умногоме, олакшано ослобођење земље.

После коначне одлуке Савезника да је Балкански фронт значајан и да га треба одржати и ојачати, решене су и недоумице око ангажовања српске војске. Српска Врховна команда је тражила да војска остане јединствена и под њеном командом, што је имало војни, а још више, политички значај. Насупрот томе, Француска је захтевала да српске јединице буду потчињене њој. Дошло је до дуготрајног спора, али је на крају прихваћен српски захтев. На савезнички фронт у северној Грчкој, до почетка јуна 1916, пребачено је 127.000 српских војника да би, до краја наредног месеца, тај број нарастао на 152.000. Почетком августа 1916, на Солунском фронту је било и 127.800 Француза и 119.000 Британаца.

Српска војска је запосела централни део савезничког фронта северно од Солуна, тако да је у српском колективном памћењу Балкански фронт запамћен као Солунски фронт. Савезничке снаге у Грчкој су биле под командом француских команданата, углавном су их сачињавале француске и британске трупе, а ту су биле и јаче руске и италијанске јединице. Убрзо се показало да је најактивнији и ударни део фронта био онај са српском војском. Појава српске војске на савезничком фронту у Грчкој је била велико изненађење и за савезнике, и за непријатеље. Насупрот уверењу да је Србија са својом војском уништена, показало се да она и даље постоји као важан војни и политички чинилац са којим се мора рачунати.

У лето 1916, Савезници су успели да придобију Румунију да уђе у рат на њиховој страни, па је створен план заједничких дејстава у којима је српска војска добила важну улогу.

Офанзива на Солунском фронту је требало да почне 20. августа, а Румунија је требало да нападне Аустро-Угарску 27. августа. Централне силе су приметиле да се припрема офанзива, па је бугарска војска 17. августа кренула у силовити напад. Главни удар је био на фронту српске Треће армије. Савезници су натерани на повлачење, али је ситуација ускоро стабилизована. Војвода Живојин Мишић је хитно позван са Крфа да би преузео команду над Првом армијом. Команду над Трећом армијом је преузео генерал Милош Васић. Савезнички противнапад је почео 14. септембра 1916. и носила га је српска Прва армија. У тродневној крвавој борби код Горничева, бугарске снаге су разбијене и натеране на повлачење. Жестоке борбе су настављене на планини Ниџе за врхове Кајмакчаланана, који је, после великих губитака, коначно освојен 30. септембра. Тиме је српска војска поново закорачила на своју државну територију. После дубоког продора Прве армије и битке код Црне реке, бугарске снаге су се повукле 40 километара, тако да су руске и српске снаге ушле у Битољ 19. новембра 1916. Северно од Битоља, Бугари и Немци су зауставили напредовање Савезника, после чега се прешло на рововски рат. Та линија фронта је остала готово две године до одлучне савезничке офанзиве. Српска војска је потврдила своју вредност, али је платила изузетно велику цену јер је 28.000 војника избачено из строја. Бугарима и Немцима су задати много већи губици, они су имали 68.000 војника избачених из строја и око 7.700 заробљених. Због тешких губитака, српска војска је поново реорганизована и отада је имала само две армије. Прву армију, под командом војводе Живојина Мишића, сачињавале су Моравска, Дринска и Дунавска дивизија, а Другу армију, под командом војводе Степе Степановића сачињавале су Шумадијска, Тимочка и Вардарска дивизија. Остале савезничке војске су имале много мање губитке што говори да је српска војска поднела највећи терет борби.

У редовима српске војске борили су се и добровољци из Боке, Херцеговине, Црне Горе, као и пребези из аустроу-

гарске војске. Због великих губитака током повлачења из Србије и у борбама на Солунском фронту, за Српску владу је постало изузетно важно прикупљање што већег броја добровољаца. Добровољачки покрет је подстицао и Југословенски одбор из политичких разлога јер би учешће Југословена из Аустро-Угарске у борби на страни Антанте ојачало његову улогу као чиниоца уједињења. Рачунало се на југословенске исељенике у САД и у британским доминионима, Канади, Аустралији и Новом Зеланду, а посебно на десетине хиљада Југословена који су, као аустроугарски војници, заробљени или су се предали Русима и Италијанима. У децембру 1916, отворено је српско посланство у Вашингтону са посебним задатком да ради на прикупљању добровољаца. Потпуковник Милан Прибићевић је послат у Северну Америку где је, у сарадњи са српским посланством и исељеничким организацијама, организовао упућивање исељеника у српску војску. Упућено је укупно око 4.200 добровољаца међу којима је, осим Срба, било и 200 Хрвата и нешто мањи број Словенаца. Прикупљање добровољаца у Јужној Америци и доминиони-ма је претрпело неуспех. Иако је у Италији било неколико десетина хиљада заробљених Југословена, италијанска влада је, из политичких разлога, ометала њихов одлазак на Солунски фронт где је стигло свега њих 260.

Много лакше је текао процес прикупљања добровољаца из руског заробљеништва. У Одеси је отворен центар за прикупљање добровољаца, којих је било толико да је, фебруара 1916, створена Прва српска добровољачка дивизија са 9.733 војника. То су готово искључиво били Срби из Босне и Херцеговине, Лике и Војводине. До августа исте године, дивизија је нарасла на 18.000 бораца. После ступања Румуније у рат, дивизија је на бојишту против Бутара у Добруци имала губитке од чак 8.000 људи. У Одеси је, лета исте године, формирана и Друга српска добровољачка дивизија са 11.169 бораца, не само од добровољаца, него и од осталих заробљеника, тако да је у њој осим Срба (6.200) био и већи број Хрвата

(3.144) и Словенаца (1,556). Од ове две дивизије је образован Српски добровољачки корпус под командом генерала Михаила Живковића. После избијања револуције у Русији марта 1917, а нарочито после Бољшевичке револуције новембра 1917, значајан део борачког састава Добровољачког корпуса се осуо. Коначно, првих месеци 1918, у Солун је стигло укупно око 12.500 добровољаца из Русије. Добровољци, пристигли из Русије и САД, били су драгоцену попуна ослабљеним јединицама српске војске. Од главнине добровољаца, фебруара 1918, формирана је Југословенска дивизија која је ушла у састав Друге армије под командом војводе Степе Степановића. Формирање ове дивизије је имало и политички значај јер је требало да покаже да у борби за јединствену државу учествују сви Југословени.

Са обновом политичког живота на Крфу, обновљени су и сукоби политичких странака. Никола Пашић је био ослоњен на страначку већину у Народној скупштини и пуну подршку сила Антанте тако да је успевао да све одлуке и практичне потезе држи у својим рукама. То је упрошћавало начин вођења државне политике и обезбеђивало њен континуитет у ратним околностима, али је водило и монополисању надлежности и кварило политичку климу. Истовремено је текао још један сукоб, много оштрији и притајени. Радило се о наставку сукоба војних и цивилних власти који је у Србији трајао од убиства Александра Обреновића 1903. У томе је главну улогу имала тајна официрска организација „Црна рука“ на челу са пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом. Он је био велики патриота, али са великим политичким амбицијама, стога опасан за династију и парламентарни режим. Сукоб је достигао врхунац на Крфу и завршио се хапшењем Димитријевића и девет других високих официра, неколико добровољаца и цивила, а истрага је вођена и против још 124 официра. Под исконструисаном оптужбом да су организовали атентат на регента Александра, против десеторице осумњичених је подигнута оптужница и организовано суђење

пред Војним судом у Солуну од 2. априла до 23. маја 1917. На смрт су осуђена тројица оптужених на челу са Димитријевићем и погубљени су 13. јуна 1917. у близини Солуна. Тиме је регент Александар, потпомогнут владом Николе Пашића, изашао као победник из овог сукоба.

Српска влада је настојала да политичку акцију за уједињење држи у својим рукама, док је Југословенски одбор, иако финасиран од Српске владе, настојао да има што самосталнију улогу. Између Српске владе и Југословенског одбора, као и између самих чланова Одбора, постојале су разлике по питањима уређења будуће државе. Да би се дошло до јединственог става о најважнијим питањима на Крфу је, од 15. јуна до 27. јула 1917, одржан састанак представника Српске владе, којој је прикључен и председник Народне скупштине и представника Југословенског одбора на челу са истакнутим хрватским политичарем, Антом Трумбићем. За разлику од српских представника, који су се залагали за равноправност свих вера, Трумбић није био за изједначавање муслимана и Јевреја са православнима и римокатолицима. Ипак, преовладао је став Српске владе тако да је у Крфској декларацији, објављеној 20. јула 1917, истакнут принцип равноправности свих вера. Декларацијом је утврђено да се будућа држава зове Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, да то буде уставна, демократска, парламентарна монархија. Према Декларацији, сва три народна имена су равноправна, равноправна писма су ћирилица и латиница, сви држављани су једнаки и равноправни, држава мора одржавати верски мир, а изборно право је једнако и опште. Декларација је поздрављена од свих присталица уједињења. Поздравио ју је и Црногорски одбор за народно уједињење који је, 11. августа 1917. у Паризу, издао саопштење да у целости прихвата Крфску декларацију „увјерен да изражава жеље српског народа у Црној Гори“.

Југословенски покрет је јачао и у самој Аустро-Угарској. Смрт цара Фране Јосифа 1916. и долазак на престо цара

Карла 1916. после чега је уследила велика амнестија политичких затвореника, допринели су оживљавању политичког живота и јачању југословенског покрета. Посланици из југословенских земаља аустријског дела Монархије су, у парламенту у Бечу, формирали посебан посланички клуб. У име клуба, 30. маја 1917, Антон Корошец је прочитао Декларацију у којој је истакнуто да ће се посланици залагати да се изврши уједињење свих земаља Монархије у којима живе Словенци, Хрвати и Срби у самостално „државно тело“ које ће бити „под жезлом Хабзбуршко-лотаринске династије“. Иако компромисан, овај документ, назван Мајска декларација, био је крупан корак ка уједињавању Југословена Монархије и доприносио је њеном растакању. Декларација је имала велики одјек у свим југословенским крајевима Монархије. Знаци државниг растројства су се све више осећали. Порази на фронтovima, ратна оскудица и све већи број дезертера су били знаци дубоке кризе на чије разрешење није требало дуго чекати.

Улазак САД у рат против Немачке, 6. априла 1917, и против Аустро-Угарске, децембра исте године, имао је пресудан значај за ток Првог светског рата, али и за решавање питања југословенског уједињења. Огромна војна и финансијска помоћ земљама Антанте, као и долазак два милиона америчких војника на европско ратиште, преокренули су ток рата. Значаја уласка САД у рат била је свесна и Српска влада, која је очекивала не само помоћ у кредитима и наоружању, већ и у подршци за остварење југословенског програма. Наде у подршку САД за остварење националног ослобођења полагали су и други народи централне и источне Европе. Већ од јуна 1917, из САД је почела да стиже финансијска помоћ Србији. Да би добио политичку подршку САД, Никола Пашић је одлучио да се у ту земљу пошаље једна мисија која ће радити на упознавању америчке владе и јавности са југословенским програмом Српске владе. Пре упућивања мисије, крајем септембра 1917, Пашић је у САД упутио санитетског капетана др

Давида Албалу са задатком да пропагира ратне циљеве Србије међу америчким Јеврејима. Почетком 1918, у САД је стигао и главни рабин Србије др Исак Алкалај са истим задатком као и Албала. Српска делегација, на челу са послаником у Паризу др Миленком Веснићем, стигла је у САД 20. децембра 1917. и убрзо се састала са највишим државним представницима, министром иностраних послова Лансингом и председником Вудро Вилсоном (Woodrow Wilson). Политички циљеви мисије до њеног повратка, почетком фебруара 1918, нису остварени јер САД још нису биле спремне да прихвате уништење Аустро-Угарске.

И капетан Албала и главни рабин Алкалај су била врло активни у јеврејској и најширој америчкој јавности. Нешто пре доласка Албале, 2. новембра 1917, британска влада је декларацијом министра спољних послова (Балфурова декларација) подржала стварање “народног дома за јеврејски народ” у Палестини. На иницијативу Албале, посланик Веснић му је, 27. децембра 1917, упутио писмо којим је потврдио да Србија прихвата Балфурову декларацију. Тиме је влада малене, окупиране Србије била прва која је, после британске владе, подржала обнављање јеврејске државе у Палестини. То је учињено сасвим експлицитно, за разлику од саме Балфурове декларације, која је изазивала бројне контроверзе и недоумице. Писмо је написано на енглеском језику јер је предвиђено да буде објављено. Захваљујући Албали, оно је убрзо објављено у свим важнијим америчким новинама, износећи Србију на глас као толерантну, широкогрудну и демократску земљу, нарочито у утицајним јеврејским круговима.

Усвајањем Крфске декларације, Савезницима је још једном стављено до знања да су југословенски народи уједињени у напору да створе заједничку државу. Српска влада је, дипломатским путем и деловањем у јавности, настојала да придобије Савезнике да прихвате југословенски програм, при чему је највећа препрека била њихова неспремност да се уништи Аустро-Угарска. Покрет за уједињење Јужних Сло-

вена је био само један од националних покрета народа Монархије јер су ка стварању својих националних држава, или уједињењу са њима, тежили и Пољаци, и Чеси, и Словаци, и Румуни. То није било могуће без разбијања Монархије. Снажан подстицај том процесу била је Бољшевичка револуција у Русији, почетком новембра 1917, која је истакла начело народног самоопредељења. Следећи демократска начела и идеју самоопредељења, председник Вилсон је, почетком јануара 1918, упутио америчком Конгресу посланицу познату под именом Четрнаест тачака. У њој се заложио за право народа на самоопредељење, обнову поробљених земаља, одбацивање тајних уговора и слободну пловидбу морима.

Рат на западном фронту, и поред великих губитака, није доносио одлучујућу предност ниједној страни. Ипак, ток рата у 1918. години све више је показивао да су силе Антанте ближе коначној победи. То се није много променило ни после изласка бољшевичке Русије из рата после закључења мира са Централним силама у Брест-Литовску почетком марта 1918. Овим миром, Централне силе су добиле право да окупирају Украјину и Белорусију чије су залихе хране делимично надокнадиле губитке због блокаде наметнуте од Савезника. Мир на истоку је омогућио Немачкој да све снаге пребаци на запад и 20. марта 1918. отпочне велику офанзиву преко реке Соме. Направљен је велики продор, а у домету немачке артиљерије се нашао и Париз. И поред делимичних успеха на другим правцима, немачке снаге су до јуна исте године заустављене. Иако су обе стране имале стотине хиљада војника избачених из строја, Немачка, за разлику од Савезника, није имала одакле да их надокнади.

До промене става САД, а затим и других сила Антанте према опстанку Аустро-Угарске дошло је јуна 1918. Тиме је остварење југословенског националног програма ушло у одлучујућу фазу. У самој Монархији, знаци државног расстројства су постајали све очигледнији. Они су имали не само национални, него и социјални карактер под утицајем

Бољшевичке револуције у Русији и опште слабости државних органа. У Босни и Херцеговини су учестали напади српских комита на органе власти и њихове присталице, као и случајеви паљевине беговских чардака и имања. Слично је било и у Хрватској и у Славонији где су све бројнији дезертери са фронта и повратници из руског заробљеништва сачињавали „зелени кадар“, чији су припадници пљачкали, пре свега, богате велепоседнике и палили њихова имања.

Први услов за остварење југословенског националног програма била је, и поред свега, победа на бојном пољу. Схватајући значај Солунског фронта за победу над Централним силама, Савезници су од јуна 1918. под новим главнокомандујућим Франше д'Епереом (Louis Franchet d'Esperey) почели припреме за одлучну офанзиву. Прихваћен је предлог српске Врховне команде да офанзива отпочне на српском делу фронта. Британци су се дуго супротстављали офанзиви и тек неколико дана пред почетак су се сагласили да учествују у њој. Снаге на Солунском фронту су биле изједначене; на супрот 626.000 војника Бугарске, Немачке и Аустро-Угарске стајало је 628.000 савезничких војника, међу којима је било 185.000 француских, од тога половина из колонија, 150.000 српских (међу њима 20.000 добровољаца), 135.000 грчких, 120.000 британских, 42.000 италијанских и 1.000 албанских војника под Есад-пашом. Савезничке снаге су биле надмоћне у артиљерији и авијацији што је појачано у припреми офанзиве. Начелник штаба српске Врховне команде био је војвода Живојин Мишић, Првом армијом је командовао генерал Петар Бојовић, а Другом армијом војвода Степа Степановић. Наредбом генерала д'Еперea предвиђено је да после артиљеријске припреме 14. септембра, наредног дана почне пешадијски напад Срба, да напад енглеских и грчких трупа почне 18, а француских 24. септембра 1918. У наредби српске Врховне команде стајало је да од брзине продора зависи успех целе офанзиве, да треба продирати „без починка, до крајњих граница могућности људске и коњске снаге“.

Од 14. до 15. септембра 1918. трајала је савезничка уруганска артиљеријска ватра уз деловање авијације, након које је уследио пешадијски напад српске Друге армије. После упорних и крвавих борби, пробијен је бугарски фронт на линији Ветерник – Добро Поље, а наредног дана је освојен Козјак чиме је омогућен продор у Тиквешку котлину. У борбама су учествовале четири српске и једна француска дивизија. Напад енглеско-грчких трупа, 18. септембра, доживео је неуспех што је претило да заустави целу офанзиву. Српска Врховна команда је одлучила да се напад настави и у наредна три дана. Српске армије су продрле у долину Вардара. Брзо напредовање српских и савезничких трупа нису зауставила ни велика појачања која је немачка Врховна команда упутила у Србију са западног фронта. И аустроугарска Врховна команда је упутила јака појачања у Србију. Све је то било узалудно јер је српско и савезничко надирање са југа било незаустављиво. 29. септембра, француска коњица је заузела Скопље, а делегати бугарске владе су понудили капитулацију, која је потписана у ноћи између 29. и 30. септембра 1918.

Капитулација Бугарске је била велики ударац Централним силама, али су оне и даље имале велике снаге на Балканском фронту. Српска Врховна команда је сматрала да се непријатељу не сме дозволити предах и организовање одбране, па је настављено енергично наступање. Српска војска је била изузетно мотивисана, борила се на свом тлу за ослобођење своје земље и имала је подршку становништва. Напредовање је било тако брзо и силовито, да је у војним извештајима забележено да француска коњица није могла да прати напредовање српске пешадије. Не чекајући савезничке снаге, српска Прва армија је, 2. октобра, потукла аустроугарску дивизију код Врања, а затим је избила пред Ниш где су биле јаке немачке снаге. Д'Епере је наредио српској Врховној команди да заустави напредовање, али се она није сагласила. Затим је армија Петра Бојовића, који је у међувремену именован војводом, нанела тежак пораз не-

мачким снагама у Нишкој операцији 11. октобра и ослободила Ниш и Прокупље. То је имало велики утицај на даљи ток рата јер су пресечене комуникације са Турском, која је капитулирала 30. октобра 1918. Прва армија војводе Бојовића је наставила енергичан продор на север и он је, 1. новембра, на челу Дунавске дивизије, ушао у Београд који га је одушевљено дочекао. Продирање српских и савезничких снага умногоме је помогло становништво окупиране Србије и Црне Горе. Под вођством комита (четника) или спонтано, становништво окупираних крајева је нападало непријатељске јединице и често само ослобађало делове територије пре доласка српских или савезничких јединица. У долини Ибра, Санцаку (Рашкој области) и Црној Гори дошло је до свеопштог устанка и пре продора ослободилаца. Аустроугарски гарнизон се предао на Цетињу 2. новембра, а устаници и комите су, истог дана, ослободили Никшић.

Српска војска је избила на северне и западне границе земље 3. новембра 1918, а истог дана Аустро-Угарска је потписала капитулацију. Немачка је потписала примирје 11. новембра 1918. чиме су прекинута ратна дејства у Европи. Рат ће и формално бити окончан на Конференцији мира у Паризу и потписивањем мировног уговора у Версају 28. јуна 1919. У том документу је наведено да је кривац за рат Немачка.

Пред најављену капитулацију, 2. новембра 1918, Никола Пашић је тражио од српске Врховне команде да војска запоседне југословенске области Аустро-Угарске. Следило је наређење Врховне команде да се запоседне Банат источно од Темишвара и Арада, Бачка до линије Суботица – Баја, као и покрајине Славонија са Сремом, Хрватска, Босна и Херцеговина, Далмација, Крањска и Корушка. Истовремено, народна већа југословенских покрајина упућивала су своје делегације српској Врховној команди са молбом да поседну њихове територије, заштите њихове националне интересе и одржавају ред и мир. Највећа опасност је претила западним југословенским територијама

на које је Италија полагала право према Лондонском уговору из 1915. У поседу словеначке територије, значајну улогу одиграли су српски ратни заробљеници који су спречили продор италијанске војске ка Љубљани. На тражење Народног вијећа, 14. новембра, у Загреб је ушла српска војска, а истог дана напредовање Италијана је заустављено крај Ријеке.

Победоносно напредовање српских и савезничких снага је створило реалне основе за уједињење југословенских крајева Монархије. У њој се постојећа власт просто распала, а покрет за уједињење је почео стварање сопствених органа власти. Хрватски сабор је, 29. октобра 1918, прогласио раскид свих државно-правних веза Хрватске, Славоније и Далмације са Монархијом и донео одлуку о њиховом приступању заједничкој Држави Словенаца, Хрвата и Срба на челу са Народним вијећем. Српска влада је пружила подршку Народном вијећу у уверењу да ће то „допринети брзом уједињењу свих Србо-Хрвата и Словенаца у једну слободну државу“. У другој половини новембра 1918, народне скупштине појединих покрајина доносиле су одлуке о уједињењу са Србијом. Народно вијеће у Загребу је, 25. новембра, донело одлуку о уједињавању Државе Словенаца, Хрвата и Срба с Краљевином Србијом и Црном Гором у јединствену државу. Истог дана, Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена Баната, Бачке и Барање у Новом Саду донела је одлуку да се ове покрајине отцепе од Угарске и прикључе Краљевини Србији. Велика народна скупштина српског народа у Црној Гори је 26. новембра 1918. донела одлуку да се краљ Никола и династија Петровића збаце са црногорског престола, да се Црна Гора уједини са Србијом и ступи у јединствену државу Срба, Хрвата и Словенаца. У Босни и Херцеговини се велика већина срезова, на својим зборовима, изјаснила за безусловно уједињење са Србијом.

Чин стварања југословенске државе одиграо се у Београду 1. децембра 1918. у кући породице Крсмановић на Теразијама где се привремено налазио краљевски двор. Представ-

ници Народног вијећа из Загреба су прочитали своју Адресу, а регент Александар свој Одговор на Адресу. Ту су изложени основни принципи унутрашњег уређења заједничке државе до сазивања Уставотворне скупштине, која ће одлучити о коначном уређењу државе.

У рату за ослобођење и уједињење југословенских народа, Србија је поднела изузетно велике, демографски ненадокнадиве, губитке. Према службеним подацима изнетим на конференцији мира у Паризу почетком 1919, Србија је у рату изгубила око милион људи, од чега 369.518 војника и 630.000 цивилних жртава. Према другим подацима, губици Србије били су 1.200.000, а према неким проценама чак 1.300.000 људи. Број инвалида мерио се стотинама хиљада. Иако се данас процењује да су ти губици били знатно мањи, неоспорно је да они далеко превазилазе губитке свих других учесника Великог рата. У овом, до тада, највећем рату у историји, живот је изгубило око 17 милиона људи, међу њима 7 милиона цивила, док је 20 милиона људи рањено.

Србија је из рата изашла разорена и опљачкана. Материјална разарања су била изузетно велика и процењена су на износ од 7 до 10 милијарди златних франака. У заједничку државу Србија је уложила не само огромне људске и материјалне жртве, него и своју државност и традицију. Она је дефинисала и дипломатски изнела програм југословенског уједињења. Својим војним снагама, Србија је сачувала простор на коме су живели југословенски народи од комадања. Као једна од држава победница, ставивши под своје државно окриље остале југословенске народе, омогућила им је да избегну статус поражених и да се, готово без жртава, и они нађу на страни победника.

Током Првог светског рата, србијански Јевреји су дали велики допринос ослобођењу и уједињењу, подносећи заједно са осталим становницима Србије велике жртве, на фронту и у његовој позадини. Осим на бојишту и од задобијених рана и болести, они су страдали и у аустроугарским логори-

ма. У предратној Србији је живело између 6 и 7 хиљада Јевреја од којих је око 600 учествовало у рату. Неколико стотина је рањено, близу 150 их је погинуло, стотине су остали инвалиди. За испољену храброст у борбама, бројни међу њима су добили одликовања. Јеврејска храброст и страдања у борби за ослобођење су учврстили њихову интегрисаност и углед у српској средини, о чему сведочи импресиван споменик на улазу у Јеврејско (сефардско) гробље у Београду. Јевреји су делили наглашено национално и патриотско осећање са осталим становницима Србије. Идеале омладине тог доба, којој је и сама свим својим бићем припадала, Паулина Лебл-Албала је изразила на следећи начин: „Ми смо били свесни да је нашем нараштају пала у део част и дужност да буде извршилац Косовског аманета”. Приликом уласка српске војске у ослобођени Београд, 1. новембра 1918, на Теразијама су ослободиоце дочекале чланице Одбора београдских госпођица и, уз песму Београдског и Српско-јеврејског певачког друштва, предале пуковнику Милојевићу сребрни пехар. На свечаном дочеку регента Александра, пет дана касније, српску химну су отпевали Певачко друштво Станковић и Српско-јеврејско певачко друштво.

Милан Кољанин

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Миле Бјелајац, *1914-1918: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд, Медија центар 'Одбрана', 2014.

Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд, Просвета, 1966.

Исидор Ђуковић, *Тифус у Србији 1914-1915*, Београд, Удружење потомака ратника србије од 1912-1920, Сигнатуре, Београд, 2006.

Исти, *Аустроугарски заробљеници у Србији 1914-1915*, Београд, Сигнатуре, 2008-

Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, Српска књижевна задруга, 1973.

Лудвик Хиршфелд, *Историја једног живота*, Београд, Српска књижевна задруга, 1962.

Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, Институт за савремену историју, 2008.

Михаило М. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*, Београд, Филип вишњић, 1995.

Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Београд, Nolit, 1981.

Исти, *Србија у Првом светском рату*, Београд, Српска књижевна задруга, 1984.

Исти, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, Српска књижевна задруга, 1987.

Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спорезња и сагласности*, Београд, Сlio, 2013.

Божидар Панић и др., *Арадска тврђава. Аустроугарски логор за истребљење Срба 1914-1918*, Пожаревац, Савез потомака ратника Србије 1912-1920, 20072.

Никола Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914-1918*, ДМП, Архив Србије и др., 1998.

Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1918-1918. Кратка историја*, Београд, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, 2014.

R.A.Reiss, D.Sc., *Извештај поднесен српској влади и зверствима која је аустроугарска војска починила за време првог упада у Србију*, Београд, Горњи Милановац, Дечје новине, 1995.

Флора Сандес, *Енглескиња у српској војсци*, Београд, Младост турист, Итака, 1995.

Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у Балканском и Светском рату 1912-1918. Издање Одбора за подизање споменика палим јеврејским ратницима, Београд 1927.

Ђорђе Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Београд, Nolit, 1984.

Исти, *Изазов нове историје*, Београд, Војноиздавачки и новински центар, 1992.

Исти, *Изазов нове историје (2)*, Београд, НИУ 'Војска', 1994.

Владимир Стојанчевић, *Србија 1908-1918. Изабрани радови*, Београд, Српска књижевна задруга, 1995.

Страдање српског народа у Србији 1914-1918. Документа, приредили Слађана Бојковић и Милоје Пршић, Београд, Историјски музеј Србије, 2000.

Катарина Штурценегер, *Србија у Европском рату 1914-1915*, Нови Сад, Академска књига, 2009.

Аријус ван Тинховен, *Страхоите рата у Србији. Дневник ратног хирурга 1915*, Београд, Утопија, 2005.

Petar Tomas, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1973.

Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920*, Београд, Народна књига, Српска књижевна задруга, 1986.

КАТАЛОГ

Фотографије

- Споменик јеврејским ратницима палим у ратовима за слободу Србије, 1912–1918.
Споменик је свечано откривен 1927. године, а аутор је био познати београдски архитекта Самуел Сумбул (рођен 1887. у Сарајеву, умро 1947. у Парми, Италија)
Јеврејско сефардско гробље, “ратничка парцела“, Београд
- Јеврејско болничко особље и пацијенти, IX резервна болница, *Реалка* – соба бр. 3, Београд, Први светски рат, 1914–1918.
- Јеврејске болничарке – добровољци, Нови Сад, Први светски рат, 1914–1918.
- Саламон Мика Алтарац, војник, рођен 1897. у Смедереву, Први светски рат, 1914–1918.
- Моша А. Амар, резервни коњички официр, рођен 1887. у Београду, погинуо са целим својим ескадроном 1912. код Урошевца у борби против Албанаца („арнаута“), Балкански рат, 1912.
- Адолф Јаковљевић, официр, (?), Београд, Први светски рат, 1914–1918.
- Група српских Јевреја, ратних војних заробљеника у Чешкој, Молитва у заробљеничком логору, 1917. Први светски рат, 1914–1918.

- Давид И. Амар, резервни коњички официр, рођен 1883. у Београду, погинуо 1916. код Островског језера.
Одликован Карађорђевоом звездом.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Моша Меворах, официр, Београд.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Одред српске војске са резервним официром Бенком Давичом у посети манастиру Трескавац, Прилеп, 1913.
Балкански рат, 1913.
- Аутентична белешка на полеђини фотографије:
Бенко Давичо фотографију посвећује својим српским друговима – саборцима, и посети манастиру где их је дочекао игуман Леонтије, Прилеп 1913.
- Бенко Давичо, резервни официр, рођен 1871. у Београду, умро од колере 1913.
Балкански ратови, 1912–1913.
- Др Аврам Јосиф Винавер, лекар из Шапца, рођен 1863. у Варшави, умро од пегавог тифуса 1915. у Ђевђелији.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Станислав Винавер, рођен 1891. у Шапцу, умро 1955. у Нишкој Бањи, (песник, књижевни критичар и преводац).
Припадао чувеној омладинској војној формацији *1300 КАПЛАРА*.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Јеврејско болничко особље,
XXII ашкенаска резервна болница у Београду.
Балкански ратови, 1912–1913.
- Београдски Јевреји, војници 7. пука Дунавске дивизије I I позива, у молитви уочи битке за Једрене (Турска, тромеђа Турске, Бугарске и Грчке).
Балкански рат, 1913.
- Исак Ешкенази, војник, (?), снимљен 1915.
Први светски рат, 1914–1918.

- Др Исак Рего Херцог, лекар, резервни официр, рођен 1868. у Београду, умро од пегавог тифуса 1915. у Коцељеви код Ваљева.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Моша Ј. Пинто, први јеврејски учитељ у Србији, војни обавештајац, рођен 1862. у Београду, умро од пегавог тифуса 1915. Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Биња А. Данити, официр, рођен 1868. у Нишу, херојски погинуо код Косјерића 1914.
Одликован Карађорђевоом звездом,
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Хаим М. Давичо, резервни официр, рођен 1872. у Београду, погинуо 1914. на Космају.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Игњат Шланг, београдски ашкенаски рабин, рођен 1873. у Пољској, убили су га Немци 1942. у Београду.
Одликован Медаљом Српског Црвеног крста и Орденом Светог Саве IV реда.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Четворица другова, Срби и Јевреји из чувене омладинске војне формације 1300 КАПЛАРА; први десно седи Сима Алкалај, први лево, седи Самуило Јаковљевић.
Први светски рат, 1914–1918.
- Евгеније Манделбаум, санитарски пуковник, рођен 1879. у Нишу, убили су га Немци 1941. у Београду.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Војна дозвола боравка коју је санитарски пуковник Евгеније Манделбаум добио у Солуну 1917.
Први светски рат, 1914–1918.
- Исак де Мајо, војник, (?), Београд 1913.
Балкански ратови, 1912–1913.
- Др Давид Албала, резервни санитарски пуковник и трупни лекар, рођен 1886. у Београду, умро 1942. у Вашингтону, САД, где је био специјални делегат при Југословенском краљевском посланству (друга мисија Давида Албале за помоћ Србији).
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.

- Наталија Нети Мунк, прва добровољна ратна болничарка у Србији, рођена 1864. у Београду, умрла 1924. у Београду. Носилац низа одликовања укључујући и Карађорђеву звезду са мачевима.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.
- Јевреји – *Срби Мојсијеве вере* – добровољци, полагају заклетву и приступају српској војсци, а благосиља их врховни рабин Србије, др Исак Алкалај, Београд, Калемегдан – Доњи град.
Први светски рат, 1914–1918.
Снимци су власништво ARHIVA JUGOSLOVENSKE KINOTEKE, Београд

Предмети

- Бележница Моше Мевораха *ДНЕВНИК ЕВАКУАЦИЈЕ*, 1916.
- *ПОЛИТИКА*, Београд 1934 – сећање на Наталију Нети Мунк
- *КИПА / КЕПЕЛЕ* – мала мушка капа коју обавезно носе религиозни Јевреји.
- *ТАЛИТ* – јеврејски молитвени шал.
- Јеврејски *МОЛИТВЕНИК*, Беч, 1891.
Јеврејски *МОЛИТВЕНИК*, Беч, 1889.
- *ТЕФИЛИН* – обредне кожне траке које се приликом молитве омотавају око главе и леве руке.
- Оригинално војничко ћебе из Првог светског рата, које је припадало српском војнику, Јеврејину из Приштине, Гавриелу Навон, за које је он тврдио да му је спасло живот приликом преласка преко Албаније. Када је почео Други светски рат, и када су албански нацисти почели да проваљују и претресају српске и јеврејске куће на Косову, Гавриел Навон је ћебе офарбао у наранџасту боју да би прикрио своју ратничку прошлост. Ћебе је поклонио Јеврејском историјском музеју његов син, Нисим Навоновић, који се по завршетку Другог светског рата настанио у Београду и постао уважени члан Јеврејске општине Београд.

ФОТОГРАФИЈЕ/PHOTOGRAPHS

Јеврејско болничко особље и пацијенти,
IX резервна болница, *Реалка* – соба бр.3,
Београд, Први светски рат, 1914–1918.

Jewish Hospital staff and patients
IX Reserve Hospital, *Realka* – ward number
3, Belgrade, World War One, 1914–1918

Јеврејске болничарке – добровољци,
Нови Сад, Први светски рат, 1914–1918.

Jewish nurses – volunteers, Novi Sad,
World War One, 1914–1918

Саламон Мика Алтарац, војник, рођен 1897. у Смедереву, Први светски рат, 1914–1918.

Salamon Mika Altarac, soldier, born in 1897 in Smederevo, World War One, 1914-1918

Моша А. Амар, резервни коњички официр, рођен 1887. у Београду, погинуо са целим својим ескадроном 1912. код Урошевца у борби против Албанаца („арнаута“), Балкански рат, 1912.

Moša M. Amar, reserve Cavalry officer, born in 1887 in Belgrade, killed with his whole squadron in 1912 near Uroševac in fights against Albanians („Arnauti“), The Balkan War, 1912

Група српских Јевреја, ратних војних заробљеника у Чешкој, Молитва у заробљеничком логору, 1917. Први светски рат, 1914–1918.

Group of Serbian Jews, prisoners of war in the Czech state. Prayer in prisoner of war camp, 1917. World War One, 1914-1918

Одред српске војске са резервним официром Бенком Давичом у посети манастиру Трескавац, Прилеп, 1913. Балкански рат, 1913.

A unit of the Serbian Army with reserve officer Benko Davičo, visiting the monastery Treskavac, Prilep, 1913. The Balkan War, 1913

Моша Меворах, офицер, Београд,
Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.

Moša Mevorah, officer, born in Belgrade,
The Balkan Wars and World War One, 1912-1918

Бенко Давичо, резервни официр, рођен 1871. у Београду, умро од колере 1913.
Балкански ратови, 1912–1913.

Benko Davičo, reserve officer, born in 1871 in Belgrade, died of cholera in 1913.
The Balkan Wars, 1912–1913

Београдски Јевреји, војници 7. пука Дунавске дивизије II позива, у молитви уочи битке за Једрене (Турска). Балкански рат, 1913.

Belgrade Jews, soldiers of the 7th regiment of the Danube Division of 2nd conscription, in prayer before the battle of Adrianople (Turkey). The Balkan Wars, 1913

Др Давид Албала, резервни санитарски пуковник и трупни лекар, рођен 1886. у Београду, умро 1942. у Вашингтону, САД, где је био специјални делегат при Југословенском краљевском посланству (друга мисија Давида Албала за помоћ Србији). Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.

Dr David Albala, reserve sanitation colonel, born in 1886 in Belgrade, died in 1942 in Washington, USA, where he served as special envoy within the Yugoslav Royal Mission (the second mission of David Albala for assistance to Serbia). The Balkan Wars and World War One, 1912–1918

ИСАК А. ДЕ МАЈО
ратник у Балканском Рату 1912-1913. год.

Исак де Мајо, војник, (?), Београд 1913. Балкански ратови, 1912–1913
Isak De Majo, soldier, (?), Belgrade 1913. The Balkan Wars, 1912–1913

Хаим М. Давичо, резервни официр, рођен 1872. у Београду, погинуо 1914. на Космају.
Балкански ратови и Први светски рат, 1912-1918.

Haim M. Davičo, reserve officer, born in 1872 in Belgrade, died in 1914 in Kosmaj.
The Balkan Wars and World War One, 1912-1918

Игњат Шланг, београдски ашкенаски рабин, рођен 1873. у Пољској, убили су га Немци 1942. у Београду. Одликован Медаљом Српског Црвеног крста и Орденом Светог Саве IV реда. Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.

Ignjat Šlang, the Belgrade Ashkenazi Rabbi, born in 1873 in Poland, killed by the Germans in 1942 in Belgrade. Decorated with the Serbian Red Cross Medal and the Order of Saint Sava of IV degree. The Balkan Wars and World War One, 1912–1918

Четворица другова, Срби и Јевреји из чувене омладинске војне формације 1300
КАПЛАРА; први десно седи Сима Алкалај, први лево, седи Самуило Јаковљевић.
Први светски рат, 1914–1918.

Four comrades, Serbs and Jews, from the famous youth military formation 1300 CORPORALS;
the first to the right sitting is Sima Alkalaj, the first to the left sitting is Samuilo Jakovljević.
World War One, 1914–1918

Др Аврам Јосиф Винавер, лекар из Шапца, рођен 1863. у Варшави, умро од пегавог тифуса 1915. у Ђевђелији. Балкански ратови и Први светски рат, 1912 – 1918.

Dr Avram Josif Vinaver, medical doctor from Šabac, born in 1863 in Warsaw, died of typhoid in 1915 in Đevđelija. The Balkan Wars and World War One, 1912 – 1918

Евгеније Манделбаум, санитарски пуковник, рођен 1879. у Нишу, убили су га Немци 1941. у Београду. Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.

Evgenije Mandelbaum, sanitation colonel, born in 1879 in Niš, killed by the Germans in 1941 in Belgrade. The Balkan Wars and World War One, 1912–1918

матка лежи у XV ратној књи
галити сако у јунак ког
не дају а митна кити
на велико да мрени
ког маје

Наталија Нети Мунк, прва добровољна ратна болничарка у Србији, рођена 1864. у Београду, умрла 1924. у Београду. Носилац низа одликовања укључујући и Карађорђеву звезду са мачевима. Балкански ратови и Први светски рат, 1912–1918.

Natalija – Neti Munk, the first volunteer military nurse in Serbia, born in 1864 in Belgrade, died in 1924 in Belgrade. Decorated with various decorations including the Star of Karadorde with Swords. The Balkan Wars and World War One, 1912–1918

Јевреји – Срби Мојсијеве вере – добровољци, полагају заклетву и приступају српској војсци, а благосиља их врховни рабин Србије, др Исак Алкалај, Београд, Калемегдан – Доњи град. Први светски рат, 1914–1918. (Снимци су власништво ARHIVA JUGOSLOVENSKE KINOTEKE, Београд)

Jews – Serbs of Moses' religion – volunteers, being sworn and joining the Serbian Army, blessed by the Supreme Rabbi of Serbia, Dr Isak Alkalaj, Belgrade, Kalemegdan, Donji Grad. World War One, 1914–1918. (The photographs are property of the ARCHIVE OF THE YUGOSLAV CINEMATEQUE, Belgrade)

Споменик јеврејским ратницима палим у ратовима за слободу Србије, 1912–1918. Свечано откривен 1927. Сефардско гробље у Београду

Monument to Jewish soldiers fallen in the wars for liberation of Serbia, 1912–1918, The monument was officially unveiled in 1927, Jewish Sephardic Cemetery, Belgrade

SERBIAN JEWS IN WORLD WAR ONE

Serbia in World War One 1914–1918, is a magnificent example of courage, warrior skills, love and dignity of the overall population, irrespective of gender, age, religion or nationality. It is at the same time a tragic example of enormous military and civilian losses in the merciless fight for freedom and victory of their beloved country of Serbia.

In the factographic and very touching book published by the Committee for Erection of the Monument to Fallen Jewish Warriors – *MEMORIAL TO FALLEN SERBIAN JEWS IN THE BALKAN WARS AND THE WORLD WAR ONE 1912-1918*, published by Publishing House of M. Karić, Belgrade, 1927, the Introduction states as follows:

„ (...) Jews had, ever since leaving their original country, continually been good citizens in all countries where they lived throughout history. They always valued highly the aspiration for justice and patriotism of the nations with whom they lived, and they always highly valued the love extended them and never failed to respond with love (...) That is how it is and has been in the country of Serbs, where Jews in every respect (as stated by their famous compatriot and historian Flavius Josephus) worked in peace and order to contribute to the national benefit and struggling, during times of war, shoulder to shoulder, lovingly and courageously next to their brothers Serbs”.

On the occasion of one hundred years of the beginning of World War One, the Jewish Historical Museum is staging this exhibition simply titled *SERBIAN JEWS IN WORLD WAR ONE* and dedicating it to all Serbian Jews, men and women, as warriors

or health care workers, in all wars for liberation of Serbia in the period 1912–1918.

The Jewish Historical Museum in Belgrade can be said to be a small museum. However, this kind of qualification may be questionable in the context of the fact that this is the only Jewish museum in Serbia which, in terms of its content, is an institution of a highly complex organisation. The Museum consists of two components – museum collections, some of which are unique in our country and cannot be seen in other museums or archives. Although our „small” Museum has rich and diversified archives and photo-documentation testifying to the Jewish history and culture, both in Serbia and in the whole of former-Yugoslavia, this material is related mostly to three historical periods: the period between the two world wars, the period of the World War Two and the Holocaust, and the period after 1945, when the Yugoslav state as a whole was finally liberated and saved from German occupiers, the Croatian Ustasha and other Nazi allies. Regretfully, the Jewish community was not saved. The renewal of the Jewish community in Yugoslavia was, mildly stated, was only partial and at a minimum level.

The Holocaust – the atrocious genocide against the Jews, had been accompanied by both plunder and destruction of all forms of tangible heritage. After the founding of our Jewish Historical Museum (65 years ago), the archive documents, photographs, ritual objects, religious books, and other artefacts began to arrive, including diversified and by some magic preserved specific features and documents of a whole universe, our world, which had disappeared. Thus, among other things, there was a box with archive material related to the Serbian Jews in the Balkan Wars and the World War One, 1912 – 1918. It consisted of 35 photographs, originals and copies with, for instance, a unanimous (original) photograph of the Serbian-Jewish heroine Neti Munk carrying on her back a sick man from the time of the terrible epidemic of typhoid during World War One. There are also a number of newspaper articles from the daily „Politika“ from the post-war

period, about the war. An original "evacuation diary" from 1916 has been preserved by the Calvary officer Moša Mevorah who, apart from taking part in the war, was an excellent drawing artist. The Museum collections also feature a soldier's blanket which travelled through Albania and protected from cold its owner, Gavriel Navonović, a Sephardic Jew from Priština. And that is all. That is sufficient.

It has been one hundred years since the Central Powers (Austria-Hungary, Germany, and Italy, which subsequently changed its position, and later on also Bulgaria and Turkey), initiated an offensive war which, until World War Two, was adequately named the Great War. Before the Great War began, Serbia had gone through two Balkan Liberation Wars in the period 1912-1913 (against Turkey and Bulgaria) and was victorious in both. After certain political games and looking for an appropriate occasion, Austria-Hungary attacked the already exhausted Serbia. There was no way that Serbia could have avoided the Great War, and at the same time not lose itself. And that was not an option. The courage and honour of all our predecessors would not have allowed that.

Jews of that time called themselves „Serbs of Moses' religion“. They took part in all the wars in the period from 1912 to 1918 when the Great War finally ended, and our country lost more than a million and a half of its people. Jews and Serbs, men and women, were exceptionally honourable and courageous warriors, and dedicated doctors and nurses. They all fought in their own way.

That is how the Serbs and Serbs of Moses' religion were victorious in the Great War. This whole period marked by wars of 1912–1918 was both a tragic and a glorious part of the turbulent history of our country, Serbia.

Preserving the memory of our predecessors, their honour and courage, we proudly staged this exhibition. In an article published in the daily "Politika" dating back to 1933, the journalist writes:

„In the liberation wars that Serbia fought all of our Serbia's Jews always took part. In everything equal to other citizens, they were always among the first to also honour their obligations. When there was need to go to war, our Jews did so (...) and they did not lag behind others in any respect. Many of them gave their lives for the prospects of the country that they lived in.“

Vojislava Radovanović

SERBIA IN WORLD WAR ONE

The first decade of the 20th century seemed to its contemporaries as a long period of peace, progress and easy living, often described by the term „la bell époque“. For historians it was a long period of what they called the long nineteenth century, bordered by the French revolution and the onset of World War One. Truly, the first global armed conflict, called by its contemporaries the Great War, was in many ways a crucial turning point in the history of mankind. It was equally a major turning point for Serbia and South Slavic peoples, and during it certain processes began which strongly influenced the history of the Jewish people and the creation of their state.

After the French-Prussian war (1870/1871) and the Great Eastern Crisis (1875-1878) which ended with the Berlin Congress, Europe saw a long period of peace. Wars were waged far away from Europe, in Africa and Asia, where the West European countries were enlarging their colonial power at the cost of destroying millions of lives of the native populations. Accelerated industrialisation and urbanisation gradually spread from West European countries towards the central, eastern and southern parts of the continent. The increasing prosperity was accompanied by social conflicts and increasingly strong differences among the great European powers. Germany became one of the major powers only after unification in 1871, so it practically did not benefit from overseas colonial expansion. Relying on its extremely increased economic and military power, Germany was attempting to establish its supremacy on the European soil and by building its fleet to rival the global naval domination of Great Britain. This inevitably

led to the distortion in the balance of power and accelerated the creation of the alliance or the Triple Entente between Great Britain and France in 1904 and subsequently Russia in 1907.

Germany in 1879 created a strong alliance with the Austria-Hungarian Monarchy, and they were soon joined by Italy, whereby the Central Alliance was forged. Yet, their actions were often not coherent, and at the same time the common interests of Austria-Hungary and Germany grew in importance. Austria-Hungary directed its expansion towards the Balkans, where it was to prove itself as a great power. Simultaneously, national movements of different component nations within it striving for the creation of their national states were getting momentum. Among these movements was the movement for the unification of South Slavic peoples. The first step made by Austria-Hungary on its way to the Balkans was the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, based on the decision of the Berlin Congress. Contrary to international law, the Monarchy in 1908 annexed this province. The next step was to be the destruction of Serbia as an independent state whereby the Yugoslav movement was also to be destroyed. For both Vienna and Berlin the key obstacle to their plans of moving into the Balkans and the Middle East was Serbia, which was also perceived as the centre of gathering of all South Slavic peoples and a proponent of Russia. The Austria-Hungary on several occasions made plans for attacking Serbia. The intention to invade Serbia existed also at the time of the Annexation Crisis in 1908/1909 and during the Balkan Wars of 1912/1913, but in both cases Serbia managed not to give a formal pretext for aggression. Under such circumstances, the assassination in Sarajevo on 28 June 1914 proved to be an excellent opportunity to achieve the long-reaching plans of both Austria-Hungary and Germany.

The Austria-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina had as its main goals economic expansion, preservation of semi-feudal social relations and creation of loyal population. In a territory with strong religious divisions where nation was perceived to be equal to confessional affiliation, a relative majority

was made up of Orthodox Christian Serbs. The occupation authorities favoured the Roman-Catholic minority which was systematically empowered by massive immigration from other parts of the Monarchy. The „Europeisation“ of Bosnia and Herzegovina resulted in undoubted civilisational progress and was achieved partly through Jewish capital and entrepreneurship coming from other parts of the Monarchy. Improved living conditions were seen especially in the field of health care, to which the newly arriving physicians of Jewish origin contributed significantly. Yet, the Austria-Hungary occupation was perceived by the majority of the population, primarily Serbs and Muslims, as a brutal threat to vital national interests.

As was the case in other South Slavic countries of the Austria-Hungary Monarchy, there was also in Bosnia and Herzegovina a growing movement aiming at unification of Southern Slavs into a powerful and liberal state which would enable smooth national and economic growth. Serbia was perceived to be the “Piedmont” of unification, its reputation growing after the victorious Balkan wars and the destruction of the centuries-long rule of the Ottoman Empire in Europe. The Yugoslav idea was most strongly supported by the youth, and the youth created its organisation “Mlada Bosna” in Bosnia and Herzegovina after the model of a similar organisation in Italy. Although the most numerous among the membership were Serbs, there were also Muslims and Croats. The same as their peers of the same opinion in Croatia, Slavonia and Dalmatia, the members of “Mlada Bosna” thought that their goals have to be achieved by violence, including assassinations of the highest representatives of the Monarchy.

The Serbian revolution of 1804 and the renewed statehood in the Principality of Serbia during the first decades of the XIX century ensured for this part of the Serbian people a speedier development and gradual adoption of the legacy of bourgeois liberal society. Social differentiation, as a requirement of such development, was happening alongside with national integration and building of state institutions. Like other nation states, it also

strived to include within its borders also other states in which its compatriots were living. The building of a bourgeois liberal society was accelerated after the Berlin Congress in 1878 recognised Serbia's independence. At the same time, the decision of the Congress to allow Austria-Hungary to occupy Bosnia and Herzegovina was perceived in Serbia as a major defeat of the national policy.

Jews in Serbia were not numerous and did not play such a prominent role in the social and economic structure as was the case in Central and Eastern Europe. The conditions under which Jews lived in the Principality, and later the Kingdom of Serbia, during the XIX century were changeable, at times unfavourable, primarily due to the formation of the national market and capital. According to the provisions of the Berlin Congress, the Jews acquired full civic equality which was subsequently confirmed in the Constitution of 1888. This has led to a relatively speedy social integration of Jews in Serbia. They lived mostly in the country's capital, Belgrade, while smaller communities also lived in Nis, Smederevo, Šabac and a number of smaller towns. Among the 2,911,701 inhabitants of Serbia in 1910, there were 5,997 (0.2%) Jews. More than four fifths of Serbian Jews lived in Belgrade. Of the total population of Belgrade which numbered 89,876 in 1910 there were 4,193 (4.66%) Jews. As was the case before, they mostly lived in the city district of Dorćol, where they made up one quarter of the total population.

Social integration of Jews in Serbia as "Serbs of Moses' religion" did not mean assimilation, but rather a double identification in which their Jewish and Serbian identities matched each other. Their feeling of freedom and belonging to the community was founded in the parliamentary democracy with civil freedoms, as well as their participation in the wars of liberation. After the Balkan Wars of 1912/1913 and the liberation of Old Serbia and Macedonia, the territory of the Serbian state doubled in size. Its borders included relatively sizable communities of Sephardic Jews, the biggest ones in Bitola and Skopje. During the Balkan Wars, the Serbian Jews made a proportionally significant contri-

bution to the liberation and unification as they shared with the others great losses.

After Petar Karađorđević came to the Serbian throne in 1903, there was an overall economic and social prosperity, accompanied by a change of direction in the Serbian foreign policy from Austria-Hungary towards the western democracies and Russia. The attempt by Vienna to prevent such developments by the Customs Was in the period 1906-1911 had failed. Serbia saw along with the Serbian unification policy also the strengthening of the movement for unification of Southern Slavs. Despite the attempts by Austria-Hungary to put an end to the Yugoslav movement by repression and judicial persecution, after the Annexation crisis and especially after the Balkan Wars, the movement grew even stronger. Although during the Balkan Wars Serbia won major military and political victories, the price paid for this in human lives and material devastation was an extremely high one. The Serbian Government made efforts to consolidate the state and diminish the animosity of Austria-Hungary, which saw the victory of Balkan allies over Turkey as a great and unpleasant surprise. After the defeat of Bulgaria in the Second Balkan War in 1913, Austria-Hungary notified its allies Italy and Germany of its intentions to attack Serbia. Although they were not ready at that time to support this, in autumn 1913 a position became dominant in both Vienna and Berlin that the next international crisis should be used for war purposes.

At the great military manoeuvres of the Austria-Hungary Army in eastern Bosnia in 1914 the hypothetical enemy was Serbia, and the great concentration of troops looked as part of preparations for an attack against it. The inspection of the manoeuvres and the upcoming visit of the heir to the throne, Prince Franz Ferdinand to Sarajevo, on Serbian national holiday Vidovdan on 28 June 1914 was perceived by the revolutionary youth to be a great insult and provocation. It was also an opportunity to destroy „the enemy of the sublime Yugoslav idea“, as one of the assassins, Trifko Grabež, said during the trial. The shots from the pistol of Gavrilo

Princip killed the poorly secured heir of the Austria-Hungarian throne, Franz Ferdinand. Unintentionally, his wife Sofia was also killed by shots intended for the Governor of Bosnia and Herzegovina, Oskar Potiorek. Right away, the Government of Serbia was accused for the assassination, which was an indication that the assassination will be given first-class political significance. Through the writing of the press and the speeches of officials an anti-Serbian atmosphere of pogrom was built up. There followed massive destruction and plunder of Serbian property in Sarajevo and other towns across Bosnia and Herzegovina, and Serbs were targets of humiliation and physical attacks. The situation was similar in Zagreb and some towns in Croatia and Slavonia, but not in Dalmatia. The authorities let the violent perpetrators freely plunder and destroy Serbian property, and there was a boycott of Serbian businesses. Prominent in these calls for persecution of the Serbs were the Roman-Catholic clerical circles, and in Croatia and Slavonia also supporters of the extreme nationalist party of Josip Frank.

Although having no evidence that official Serbia was behind the assassination, already the following day, the key circles of the Monarchy formulated an intention that „war against Serbia should be constructed“. The trial against the assassins before the Military Court in Sarajevo in October 1914 also did not come up with evidence of Serbia's involvement in the assassination. It later turned out that Serbia had, through diplomatic channels, warned Austria-Hungary of the possibility of assassination. During the investigation, the assassins were exposed to torture, but they did not change their pleas before the court. Instead, they repeated before the court that they secretly organised themselves because they were aware that otherwise the Serbian Government would have prevented them in their intentions. The trial proved that the assassination was an act of youth from Bosnia and Herzegovina who decided, by murdering the tyrant, to end the symbol of national oppression and remove the obstacle to Yugoslav unification. Gavrilo Princip described his deliberation and the position of other assassins during the trial as follows: „I am a Yugoslav nationalist

and I believe in the unification of all South Slavs in whatever form of state, free of Austria“.

During the first days of July 1914 a decision was made in Vienna to attack Serbia after first conducting consultations with Berlin. The reply of the German Emperor Wilhelm II to the telegram of the Ambassador in Vienna that Austria-Hungary decided for a radical count-down with Serbia was: „Now or never!“ The German military and political leadership intended to profit from its better armament and the weakness of Russia, convinced that through war it can achieve supremacy over the European continent. Thus, Berlin encouraged Vienna in its intention to attack Serbia, aware that this will result in a great war. On 6 July 1914 the German Government promised Austria-Hungary full support, and the following day the Ministerial Council in Vienna made a decision to initiate a war against Serbia. Encouraged by the belligerent writing of the orchestrated press, a belligerent and patriotic atmosphere developed in Vienna, opposed only by very few sober individuals. An orchestrated campaign as a part of the war preparation propaganda used dehumanising stereotypes of Serbs who were condemned as a nation of bandits and murderers, and Serbia was portrayed as their stronghold. It was suggested implicitly and explicitly that it is a threat to peace and civilisation deserving to be destroyed and that all means are allowed in order to achieve this goal.

During June 1914 in Vienna and Berlin diplomatic preparations for war were underway, while the European public predominantly believed that the crisis was subsiding. When Austria-Hungary delivered its ultimatum to Serbia on 23 July 1914, demanding a response within 48 hours, it became increasingly obvious that the war was about to break up. The ultimatum demanded of the Serbian Government to disable the activity of national and nationalistic organisations in Serbia, as well as allowing Austrian bodies to be involved in „suppressing the subversive movement“, and participate in the investigation „against the conspiracy of 28 June“. Although Serbia was ready to accept practically all demands

from the ultimatum, such demands were unacceptable for an independent state. Its sovereignty would have been seriously violated as it was impossible to predict what would be the limits of Austrian authorities in Serbia. It was obvious that the ultimatum was intentionally worded in a way which rendered it impossible to accept. The response of the Serbian Government was exceptionally accommodating, but the unacceptable demands were rejected.

Dissatisfied with the response, the Austria-Hungary government on 25 July 1914 terminated diplomatic relations with Serbia and withdrew its representatives from Belgrade. It was clear to the Serbian Government and the Prince Regent Aleksandar that this meant war, and under the circumstances Serbia did not know whether it will have the support of western allies and Russia. The Government moved its seat to Niš, ordered evacuation of Belgrade, and ordered general mobilisation. The Montenegrin King Nikola on 27 July sent to the Serbian Prince Regent Aleksandar a message of solidarity and readiness to jointly fight Austria-Hungary, which began mobilisation on 27 July and the subsequent day, in an unusual manner, by open telegram, declared war on Serbia.

At its first session held on the day of declaration of the war on 28 July 1914 the Serbian Government made a decision that the country's independence is to be defended with all means available. The Prime-Minister Nikola Pašić in his address stated: „If something were to happen, we will, even if we are completely alone, defend ourselves to the last drop of blood“. Serbia hoped that it would not be left alone in the war which was believed to turn into a pan-European war. Weak, exhausted and peasant-dominated Serbia at that time had a population of 4,550,000 and was up against a developed European country with the population of 51 million capable of mobilising six million troops. With maximum efforts, Serbia could mobilise a total of 707,000 soldiers. In his first wartime announcement made the following day, Prince Regent Aleksandar called the people to defend the country with all their strength „their hearth and the Serbian tribe“. Although itself weakened and exhausted Montenegro sided with Serbia, aware

that this is an issue decisive for the future of the whole Serbian nation. King Nikola in his war announcement on 6 August stated that Austria had declared war on Serbia, and thus the whole Serbian and Slavic nation. „Whoever is a hero and walks in the steps of the two Serbian kings, let us die and shed our blood for unity and golden freedom“.

Already the day after the war was declared, on 29 July 1914, the undefended Belgrade was bombed from Austria-Hungarian war ships (monitors). Simultaneously, Austrian troops attempted to cross the Sava river into Belgrade but were, with great losses, sent back. That was the first major war clash of the Great War. The same day Russia declared partial mobilisation making it clear that it shall not allow the destruction of Serbia and shall not allow Austria-Hungary to gain control over the Balkans. Germany followed suit and announced mobilisation and declared war on Russia on 1 August and on France on 3 August. Two days later Great Britain became involved in the war as well. Somewhat later, the Central Allies (Germany and Austria-Hungary) were joined by Turkey, while the Entente was joined by Japan. Italy declared neutrality, but the subsequent year joined the war on the side of the Entente. Thus the war became not only European but global. The German plan consisted of the intention to undertake a quick move across the neutral Belgium and defeat France, and subsequently focus all forces to the East and defeat Russia. Despite initial successes of the German military, after the decisive resistance by French and British troops, a relatively stable Western Front was established and continued to be the site of heavy and blood-shedding trench battles. In the direction of Russia, the German and Austria-Hungarian troops established the Eastern Front which also was the site where millions of people lost their lives during the war.

Although Serbia had just come out of the exhausting Balkan Wars, with modest arms, equipment and ammunition reserves, the success of the mobilisation was extraordinary. There was a commitment across the country to defend the hard won freedom at any cost. Despite all difficulties and deprivations, the Serbian

Army was well organised, led by experienced officers under the supreme commander Prince Regent Aleksandar. The Chief of the Supreme Command was Field Marshal Radomir Putnik, and his assistant General Živojin Mišić. The Army was organised in three armies and the Užice army, which acted jointly with the Montenegrin and the Sandžak army. The Serbian Supreme Command based its war plan on the assessment that the key blow of the Austria-Hungarian Balkans army will be from the north (along the line Obrenovac-Belgrade-Požarevac) to be followed by moving on along the valley of the Velika Morava river. However, the key blow came from the west, across the Drina river, which the Austria-Hungarian troops started to cross on 12 August 1914. Having noticed that this was the commencement of the decisive attack of the enemy, the Serbian HQ regrouped the troops and in the battle of Cer from 15 to 20 August caused a heavy defeat of the Austria-Hungarian troops which were forced to withdraw from Serbia. This was at the same time the first victory of the Allies in the Great War which started with their defeats along the Western Front.

As the Allies insisted to undertake an offensive on the Austria-Hungarian territory and thus relieve pressure from other fronts, the Serbian HQ on 6 September undertook a military operation in Srem. Despite partial successes, the Serbian Army suffered a heavy defeat and was forced to withdraw back to Serbia. At one of the sectors the defeat would have been a total disaster had it not been for the courageous scout Rafailo Anaf, a fighter in both Balkan Wars, who killed the Austrian telephone operator and heard the order to make a siege. He promptly notified his superiors of this and the Army withdrew in a timely manner. Before the whole corps the commander commended Anaf, took off the gold medal from his jacket and placed it on the breasts of the courageous Anaf, from Belgrade, who soon afterwards was killed in combat. In mid September the Užička army and the Sandžak division made a breakthrough in eastern Bosnia and arrived to the vicinity of Sarajevo, but on 22 October they withdrew to their territory.

A new attack on Serbia by the Balkans army led by General Potiorek came on 8 September 1914, again from across the Drina river. Bloody battles lasted during the following week, the biggest among them being the battles at Gučevo and Mačkov Kamen. Austria-Hungarian troops, at the cost of major losses, pushed deep into the Serbian territory. At the end of October, by attack from Srem and from across the Drina, the Austria-Hungarian army took control over the region of Mačva, and continued to make progress and took the towns of Valjevo, Lajkovac, and Obrenovac. In mid-November 1914 a new front line was established at the river Kolubara. In order to shorten the front and separate the enemy, the Serbian Army withdrew and had the opportunity to take a breath and regroup. Belgrade was abandoned and the Austria-Hungarian troops walked into Belgrade, which was met by enthusiasm in Vienna. One of the first measures introduced in the occupied Serbian capital was the hanging of Serbian patriots in the city centre on Terazije square, and the gallows were placed also in other parts of the city.

In the meanwhile, the Serbian Army received new supplies of ammunition which created the conditions for a counter-offensive. On the day of parade of occupation forces in Belgrade, 3 December 1914, the newly appointed commander of the First Army, General Mišić, ordered a decisive offensive. After heavy fighting a victory was achieved in Suvobor, creating pre-conditions for decisive progress by the Serbian Army and a major defeat of the Austria-Hungarian Balkans' army. During these operations, known as the Kolubara battle, a brilliant victory was won which arrested over 40,000 enemy soldiers and 270 officers, and huge supplies of armaments, equipment and ammunition. Until 16 December 1914 the last Austria-Hungarian soldier was driven out of the country.

The price of Serbian victories was extremely high. By the end of 1914 Serbia lost about 163,500 soldiers and officers, of which more than 69,000 were killed in combat or had died. The losses on the side of Austria-Hungary were much greater, about 274,000 soldiers and officers. However, Serbia had suffered losses

not only on the front line, but also in form of great civilian losses due to unprecedented terror. These were not instances of individual killings, but systematic torture and beastly murder as well as concentration camps detaining men, women and children from occupied areas. Advanced towns like Šabac and Loznica, which were located along the lines of Austria-Hungary attacks, were practically completely destroyed. By the beginning of October 1914 Belgrade was bombed for 36 days and nights. The key scientific and cultural institutions of the capital were either destroyed or seriously damaged, the central hospital was bombed repeatedly, the embassies of Russia and Great Britain were damaged. Bombing severely affected the Dorćol district, which was home to the majority of Belgrade Jews, who jointly suffered all hardships of the war with their Serb neighbours.

Since the very beginning of the war against Serbia, Austria-Hungary heavily violated international law on warfare, or the Hague Conventions of 1899 and 1907. Mass crimes committed by its army against the civilians and prisoners of war in western Serbia were systematic and encouraged by military commanders at all levels of command. Thanks to the continued communications efforts by the Serbian Government and Nikola Pašić the international public was informed about the atrocious crimes committed against the Serbs and the destruction of material and cultural assets. In this respect the Serbian Government was significantly assisted by the engagement of Rudolf Archibald Reiss, world renowned criminologist, professor of the University of Lausanne. Through his publications and articles sent to major newspapers, including detailed descriptions of atrocities committed against the Serbian soldiers and civilians he contributed significantly to informing the world public of the true nature of the aggression of the Central Powers against Serbia.

Serbs in Austria-Hungary itself were exposed to mass oppressive treatment, as they were qualified as „politically suspicious“ („politisch verdecktig“) and „subversive elements“. Apart from mass murders executed by the regular army and the police

forces, the majority of murders and plundering were performed by para-military units of the „protective corps“ (the so-called „Schutzkorps“) consisting of local Muslims (in eastern Bosnia) and Croats. There was mass detention of the overall male population, mostly from bordering areas in Serbia and Montenegro, under the pretext that the aim was to prevent a Serbian uprising. The Serbian national name and the Cyrillic script were prohibited, Serbian educational and cultural institutions were closed, and orchestrated trials were held as „great treason trials“. The repressive measures, apart from Serbs, also targeted Yugoslav-oriented intellectuals of other nationalities. Some of the most outstanding intellectuals and politicians managed to flee the country and, with the help of the Serbian Government, in April 1915 they established the Yugoslav Committee. The role of the Committee was to inform the world public about the political goals of the Serbian Government and Yugoslavs from Austria-Hungary, and it increasingly served as their political representative office.

While initially at the outset of the war the defined goal of the Serbian Government was the defence against the aggressor, during September and October 1914 gradually a new and more far-reaching objective was formulated, as an intention to transform Serbia into a strong South-West Slavic state that would be comprised of all Serbs, Croats and Slovenes. This was to be a unique, centralised monarchy whose constitution would guarantee full religious and civil equality. Such a war objective of the Serbian Government, formulated by all major civil political parties, was put forward at the time of the battle of Kolubara and was presented to the national Presidency on 7 December 1914. The declaration emphasised that the main goals of the Serbian people were to persevere in the „holy fight to defend its home and its freedom“ and to be victorious in the war which, at the same time, was transformed into a struggle for „liberation and unification of all our unliberated brethren Serbs, Croats and Slovenes“. Through this document, known as the Niš Declaration, the Serbian Government definitely defined as its war goal the unification of the

South Slavs. Obstacles standing in the way of achieving such goals were huge, because the achievement of the goal was predicated not only on winning the war, but also on the acceptance of great powers to create on the rubble of the Austria-Hungary new national states, among them the Yugoslav one. This was to happen only during the last year of the war.

Soon after publishing its Declaration the Serbian Government started making efforts to inform the public of allied and neutral countries about its war goals. This led to engaging outstanding scientists and distinguished individuals both from Serbia and from allied countries. A great role in this was played by the Yugoslav Committee which moved its seat from Rome to London.

The hardships associated with the war and the massive military and civilian losses further aggravated the generally difficult situation in the Serbian health care services of the time. Apart from great lack of hospital capacities, sanitation materials and medical supplies, the most needed resources were the medical staff, primarily doctors. The deficit was the greatest in what was most needed – surgeons and epidemiologists. At the beginning of the war Serbia had 450 doctors, of which 44 were women. Humanitarian individuals from 45 countries responded to the call of the Serbian Government for help, establishing there assistance committees, which shipped the necessary assistance and informed the public about the struggles of Serbia. Doctors and medical personnel started to arrive from allied and neutral countries, including Russia, Great Britain, France, Switzerland, the Netherlands, the USA, and Denmark. The International Red Cross from Geneva as well as the Red Cross organisations from Great Britain, Russia and the USA provided significant assistance. The total headcount of international sanitation missions to Serbia was about 200 doctors, 500 nurses and technicians, and about 25 field hospitals were provided.

The Serbian Sanitation Service, despite the arrival of such missions and volunteers, was still far from able to meet all the needs for treatment of the huge number of casualties, including

the wounded Austria-Hungary troops. According to all sources, these troops had the same treatment as the Serbian ones. The ratio of doctors to soldiers in the Serbian Army was one doctor to 750 soldiers, while in Germany this ration was one doctor to 30 soldiers, and the ratio in the Austria-Hungary army was similar to that of Germany. A significant number of Serbian doctors lost their lives in combat, and most of them died of typhoid fever epidemic which devastated them during the first months of 1915. A total of 157 doctors lost their lives, of which 124 were victims of the typhoid (other sources also state 132), the number of international doctors in this total being 25. Among them was a reserve sanitation major, a doctor from Šabac, Avram Vinaver, who was decorated for his commitment also during wars of 1913 and 1914, and who had the first x-ray device in Serbia. The epidemic first started in Austria-Hungary and was transmitted to Serbia by their soldiers. Although according to the international warfare law it was obliged to notify Serbia of the epidemic, Austria-Hungary failed to do so and the epidemic spread across Serbia due to the high number of captured soldiers and refugees. At the peak of the epidemic, and at the request of the Serbian Government, on 4 March 1915, sanitation missions arrived from Great Britain and France, which offered the decisive assistance in suppressing the epidemic. It is estimated that during 1914 and 1915 the total number of people infected was about 400,000 and the death toll was over 100,000 civilians along with 35,000 soldiers and about 30,000 prisoners of war. The mortality rate in Austria-Hungary camps for Serbian prisoners of war and civilians was even higher, which further increases the scope of massive death. The US war correspondent John Reed described Serbia as the „country of the dead“.

The first year of the war devastated Serbia. The army and the civilians suffered from warfare, in massacres and from typhoid epidemic, while material devastation was also tremendous. Economy and food production decreased as 83% of the men aged between 18 and 55 were mobilised, and livestock was confiscated for military purposes. Public revenues decreased, while the costs

of the war exceeded by almost eightfold the state revenues. The population was in extreme deprivation and on the verge of hunger. There was need to feed not only the local population and the army, but also to provide care for the refugees and the wounded, as well as Austria-Hungarian prisoners of war. At the end of 1914 the number of the wounded in Serbia was about 100,000 on both the Serbian and the Austria-Hungarian side, about 75,000 prisoners of war and about 100,000 Serbian refugees from the north-western Serbia and the regions of Srem and Bosnia.

The foreign policy position of Serbia was extremely challenging not only because it had a superior enemy at its borders, but also due to the constant pressure by allies who were trying to attract the neutral Italy and Bulgaria to their side. That is why Serbia was under a strong pressure to give up a part of its territory to its eastern neighbour and not to dispute Italy the right to a part of the Adriatic coast. In order to win Italy over, the Allies made a secret London Pact on 26 April 1915, promising Italy the South Tyrol, the Julian district with Trieste, Gorizia and Postojna, and Istria, the Kvarner islands, northern Dalmatia including Zadar and Šibenik and a number of islands. Since Serbia in its war program emphasised its aspiration for the unification of all South Slavs, it did not succumb to these pressures even at the cost of tense relations with its Allies. When offered by the Allies to make a deal with Italy regarding demarcation of borders, Serbia responded that it is not ready to „trade“ with its own people, specifically Croats and Slovenes. Serbia also was never given the status of an ally of the Entente powers, which had negative consequences on warfare. Due to the defeat of the Allies at the fronts in 1915, the pressures on Serbia became even stronger.

Achieving success at other fronts, the Central Powers in September 1915 started to concentrate troops in order to launch the final battle against Serbia. This would mean for them establishing a link with Turkey and making further progress towards the Middle East. Preparing for the offensive, on 6 September 1915 in Pleso they forged a secret agreement with Bulgaria to take part

in attacking Serbia defining at the same its occupation zone. They had joint forces of about 800,000 soldiers of the Central Allies, under field marshal August von Mackensen, one of the most competent German officers, after whom this army was named. Serbia was defended by 300,000 soldiers distributed along the front of about one thousand kilometres.

After ferocious infantry preparations, the attack of superior Austria-Hungarian and German forces began on 7 October 1915 from the north, across the river Sava and the Danube, and from the west, across the river Drina. The power of the attack was especially hard on the capital of Belgrade, which suffered huge destruction. Apart from French infantry soldiers and Russian sailors, the defence of the city was aided also by civilians, among them Jews from Dorćol. The heroic defence of Belgrade and the words of major Dragutin Gavrilović about fighting to the last man standing, have been preserved in the collective memory of the Serbian people. Battalion commander, major Avram Beraha, was among the prominent officers in the defence operation, who commanded the troops during the defence. Despite the heroism, the defence was broken after two days, the city was occupied, and the field marshal Mackensen paid tribute to the defenders. The Mackensen army made slow progress because of the tireless defence of the Serbian Army, so back-up was needed from other fronts. The Bulgarian Army attacked Serbia on 14 October 1915 and a month later managed to take Niš, Skopje and Kačanička gorge, whereby it cut off the road to the Serbian Army on their way towards the allied forces in Greece.

The Serbian Army was withdrawing before the battle, avoiding siege, but the situation was becoming increasingly dire. Allies sent two divisions from Greece to help Serbia, but this was both insufficient and untimely. Despite the almost desperate situation, the Government and Prince Regent Aleksandar were committed to continue the struggle by rejecting the capitulation offered by the enemy. Attempted break-through towards Skopje and Greece failed and on 25 November 1915 a decision was made to retreat

towards the Adriatic across Kosovo and Metohija, Montenegro and northern Albania. The Serbian Army believed that capitulation would be the worst solution as that would mean losing both the state and the Allies, and that the only solution was the retreat of the army and state institutions towards the Adriatic and connecting with the Allies. Nikola Pašić sent a message to soldiers that „the state will continue and preserve itself; it will, thus, exist, although on foreign ground, as long as the government and the army is there, irrespective of its strength“.

By the end of November 1915 Austria-Hungarian forces launched an offensive on Montenegro. The tireless defence by Montenegrin Sandžak army facilitated the safe passage of the Serbian Army and refugees. In the decisive battle near Mojkovac on 6 and 7 January 1916 the Montenegrin army under the command of General Janko Vukotić won a brilliant victory. However, the Montenegrin defence along the western line suffered a complete breakdown. The Montenegrin HQ on 11 January 1916 asked for a truce, while Austria-Hungarian forces continued its break-through, occupied the capital Cetinje and put a siege on the Montenegrin army near Podgorica. King Nikola left the country and crossed to Italy, and on 25 January 1916 in Cetinje the capitulation of the Montenegrin army was signed. Soon afterwards military administration was established in Montenegro.

Having destroyed its heavy weapons, the Serbian Army at the end of November 1915 started its troublesome retreat towards the Adriatic, organised in three directions: towards Shkodra, Lesha and Elbasan. King Petar, the Prince Regent Aleksandar, the Government, the national deputies, members of the diplomatic corps, distinguished intellectuals, and a huge number of refugees including many children were retreating along with the Army. While advancing through Albanian snow-covered mountains, without food or shelter, exposed to attacks by Albanian tribes, a great number of Serbian soldiers and civilians lost their lives on daily basis. According to the memory of the French envoy to Serbia August Bopp, who arrived to Shkodra with the Serbian Army, the soldiers

„looked completely exhausted, like living skeletons [...] only here and there they would utter the word *bread*, that was the only word they could gather the strength to utter“. The majority of the Serbian Army with refugees arrived to the area between Shkodra and Durres at the beginning of January 1916. However, their evacuation to Greek islands of Corfu and Vido started only at the end of the month due to obstructions of the Italian and British Government. After a strong intervention by the Russian Tsar Nikolai II, the evacuation was accelerated and Italian ships were joined by French and British ones. About 140,000 soldiers were evacuated to Corfu, another 110,000 were evacuated to the French Colony Tunisia to Bizerte, while 2,000 patients were transferred to hospitals in France. A great number of refugees were evacuated to allied and neutral countries. Total losses of the Serbian Army in combat and during the retreat during 1915 are estimated at 250,000 people, while another 140,000 civilians died or went missing.

The evacuation did not represent the end to the mass dying of the exhausted Serbian soldiers and refugees. About 5,400 people died at the islands of Corfu and Vido and about 1,000 in Bizerte. Soon after arrival the accommodation and food conditions improved and the Serbian Army was recuperated and reorganised rather quickly. The Serbian Government sent pupils and students, a total of about 5,500 to schools, mostly in France and to a lesser degree to Great Britain and Switzerland. At Corfu the Government of Nikola Pašić again became operative, and Nikola Pašić served also as Minister of Foreign Affairs. After the national deputies got together the National Assembly resumed its work and this meant the continuation of work of diplomatic offices and resumed printing of Serbian press. With the material assistance provided by the French and partially British armies, the Serbian Army was reorganised into three armies. In mid April 1916 the transport of the Serbian Army to the Allied fronts to northern Greece began.

While the Army was retreating through Albania, Serbia was occupied, and the occupier did so with the ambition to prevent it from ever becoming an independent state again. The ambitions

of the Bulgarian occupier went even further. At the time of attack on Serbia in October 1915, Austria-Hungary and Germany had somewhat different plans regarding the future of the occupied Serbian territory. There were also differences concerning the future of the second Serbian state, Montenegro. In Austria-Hungary there were differences between the Austrian and the Hungarian parts of the Monarchy. Yet, all participants in the aggression shared a position that Serbia as a state should be destroyed. Such a position started to be operationalised at end of November and beginning of December 1915, when the majority of Serbia was occupied and when it seemed that its army was experiencing a complete collapse. The key actors in Vienna advocated an annexation of a big part of Serbia and Montenegro, while the remaining parts would be under military administration, in accordance with the agreements with the German and Bulgarian governments. The Hungarian Prime Minister Istvan Tisza advocated annexation of territories along the Sava river, to which Hungarians and Germans were to be colonised. In order to disturb the Serbian ethnic continuity they were to be colonised in greater numbers in the regions of Srem, Bačka, and Banat. The plans were also to reduce Montenegro in size and disconnect it from the sea. The remaining parts of Serbia and Montenegro were to be a protectorate, politically and economically dependent on the Monarchy. Bulgaria was trying to get an even greater part of Serbia than promised under agreements with the Central Powers. Germany supported Bulgarian aspirations, and itself did not have territorial aspirations towards Serbia. Germany, too, supported the destruction of the Serbian state attempting to have its territory as a part of its „great economic area“.

The conflict regarding the occupied Serbian territory lasted until 1 April 1916 when, under Germany-led arbitration, the demarcation line was finally drawn between the Austria-Hungary and Bulgarian occupation zone. On 1 January 1916 a Military General Government was established in the Austria-Hungarian occupied territory which, after the final demarcation, covered

the districts of Šabac, Belgrade, Valjevo, Smederevo, Kragujevac, Gornji Milanovac, a part of the Čuprija district, as well as districts of Užice, Čačak, Kruševac, Kosovska Mitrovica, Novi Pazar and Prijepolje. The Bulgarian occupation area covered the eastern, southern and central Serbia, parts of Kosovo and Metohija, and Macedonia. It was divided into two administrative regions: the Military-Inspection Area of Morava, with its seat in Niš, and the Military-Inspection Area of Macedonia, with the seat in Skopje. The Military-Inspection Area of Morava consisted of six districts: Požarevac, Negotin, Zaječar, Čuprija, Niš, and Vranje (which included also the Pirot district).

The Austria-Hungarian administration was characterised by ruthless exploitation of natural resources, mass detention of the population in detention camps, and destruction of the political and national awareness among Serbs. The occupying administration, in its propaganda, was portrayed as „civilising“. The destruction of Serbian national culture was carried out by different means, primarily looting, but also through schools and other means. Along with other national features, the Cyrillic script was prohibited, the “Croatian script” (the Latin alphabet) was introduced in schools, Serbian textbooks were prohibited, strong censorship was introduced, prohibition covered the books by Jovan Jovanović Zmaj, Branko Radičević, and a number of other writers. German and Hungarian languages became mandatory school classes. Significant Serbian Medieval monasteries were plundered, bells were removed from churches, museums, archives and libraries were systematically plundered. The Serbian Orthodox Church was also a target, as a key actor in preserving the national identity. Some 200 priests were detained, the Metropolitan Archbishop and a part of the clergy were in refuge, so the regular church activity was paralysed. The Austria-Hungarian occupation administration tried to transform Serbs into obedient and loyal Monarchy subjects, shaping their national awareness and culture to their desired model.

The economic policy of the Austria-Hungarian occupier brought the country to misery and hunger. Industrial companies,

banks and trading companies were transferred by decrees to the authorities of the military administration and state monopoly was introduced over a number of vital products. There were continued requisitions, and the market was completely opened to goods from Austria-Hungary. Food was rationed, and the daily rations were repeatedly reduced. This led to mass starvation of the population and starvation to death. Only in September 1917 more than 8,000 people died of starvation. This most severely affected the most vulnerable, the children and the poor, predominantly in urban areas.

The General Military Government, however, did not question the existence of the Serbian nation. The situation was quite different in the Bulgarian occupation zone. Bulgaria was sticking to the principle that the total Slavic population of Macedonia and the Morava region (areas within the watershed of Južna Morava, Velika Morava and party Zapadna Morava) is in fact Bulgarian, while the Serbian national sentiment is a result of violence exercised by the Serbian state. This was the basis for total Bulgarisation of the nation, which started right after establishing the occupying authority and lasted throughout the war until liberation. Together with the military, the police and the administration, Bulgarian teachers arrived to the occupied areas. Although the occupied territory also had other nations like Albanians, Turks, Greeks, and Jews, the Bulgarisation was aimed primarily at Serbs. As stated by the Austria-Hungary liaison officer, Bulgarisation was characterised by two major trends: „destruction of the upper class (intelligencia) of the local population, and the introduction of the Bulgarian language“. Deportation and detention of teachers, priests, officers, and others started right away, and many of them were atrociously murdered. The Serbian language and books were prohibited, Serbian personal names were Bulgarised, all family patron saints and other holidays were prohibited, along with the Serbian national costume, especially the “šajkača” cap. A system of ruthless economic exploitation was introduced, which led to hunger.

Already during the attack on Serbia in October 1915 the Bulgarian troops performed great atrocities over the Serb prisoners of war, the wounded and the civilians. After hearing of the manner in which the Bulgarian army acted and the situation in the Bulgarian occupation area, the Serbian Government was convinced that this represents the destruction not only of the Serbian national awareness, but also physical destruction of a great part of the nation, primarily the elite. That is why the government moved on to systematically gather data regarding the crimes committed by the Central Powers, and it turned out that the most numerous and most atrocious were the Bulgarian crimes. To boost this effort of gathering data, the Serbian Government again engaged professor Reiss. At the invitation of the Prime-Minister Pašić, he arrived to the Serbian Army Headquarters in mid October 1916. Already in April 1917 the Serbian Ministry of Defence in Thessalonica published a brochure by Reiss titled *The Destruction of the town of Bitola*. Along with other violations of the international warfare law, this brochure stated that the Bulgarian-German artillery bombed the liberated town of Bitola by poisonous gas granates. In just one bombing campaign, during the night of 16/17 March 1917, such poisonous gas bombing killed 61 persons, among them 25 women and 32 children. During the first bombing of Bitola, the granates targeted the Turkish and the Jewish quarters and buildings in the vicinity of the Serbian Archbishop's Home, in whose cellar 37 refugees were murdered by gas.

Until summer of 1918, it was impossible for the Serbian Government, and even the Serbian Red Cross, to communicate with the occupied regions. Nevertheless, information regarding the situation in the country arrived through various channels. A key actor in this was the neutral Holland, which represented Serbian interests in Bulgaria. Based on the information which he received through various means, Pašić sent a number of protest notes on behalf of the Serbian Government in the period from 20 September 1916 to 15 April 1918, addressing them to governments of allied and neutral countries, signatories of the Hague

Conventions, regarding the Bulgarian violations of international warfare law. A big issue for the Serbian Government was the issue of sending assistance to the country, primarily for the detained. Identifying the actual number of Serbian prisoners of war, and especially civilian detainees, proved to be a great problem due to the stance of Bulgaria regarding the status of the occupied territory and the population therein.

Under the pressure of the international public, the Bulgarian Red Cross at the end of 1917 provided the information that in Bulgaria there is only 21,000 Serbian prisoners of war, while civilian detainees were not even mentioned. This was far from the actual number, because it was known that only from the Morava Military-Inspection Area the Bulgarian detention camps in 1917 housed between 60,000 -65,000 persons. Among them, there were about 8,000 women and girls who were sold, for golden money, by Bulgarians to Turks. Professor Reiss determined that these were mostly girls aged ten to fifteen. A big group of Serbian prisoners of war was sent to Turks to Asia Minor, and they were dying in great numbers while working to finalise the Bagdad railways and communications for the Turkish Army. After Bulgarian capitulations, about 52,000 detained persons returned to Serbia, although the Bulgarian Red Cross reported slightly earlier that the number of detained civilians was 14,324.

The next great wave of violence against the Serbian population started during the Toplica uprising, which broke out at end of February 1917. The actual scope of mass destruction of the Serbian population and material destruction became clear only after the liberation. The National Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes established an Inquiry Committee to investigate the causes of the uprising in the districts of Toplica, Vranje, Niš, and some others. In March 1920 the Committee submitted its comprehensive report on the persecution during the Toplica Uprising stating that the number of victims was 35,000. Within preparations for the Paris Peace Conference, a special Inter-Allies Commission was established in 1919 to investigate crimes com-

mitted by the Bulgarian occupier in Serbia. According to the reports of this Commission, during the Toplica Uprising in the spring of 1917 a total of 20,000 Serbs were killed, of all ages and both genders. Most were killed by Bulgarians, predominantly by cold weapons, while others were killed by the Austria-Hungarian army and gendarmerie. The killing was accompanied by enormous destruction, plundering and violence.

The World War One was unique also in terms of massive detention of civilians in concentration camps. Detention was used not only against the population of the occupied countries, but also the „unloyal“ individual compatriots. Detention strongly affected the Serbian population, both in Serbia and Montenegro, and in Austria-Hungary. In Serbia proper, both during military operations, and after the establishment of occupation administration in the autumn of 1915, civilians were massively detained along with prisoners of war. According to incomplete data, during the Great War there were about 50 bigger and smaller concentration camps (transit-temporary and permanent) in Austria-Hungary detaining several hundreds of thousands of civilians, citizens of the Monarchy and citizens of occupied countries. In the territory of Yugoslav countries the Monarchy ran about 20 concentration camps, mostly in Slavonia, Srem, and Croatia (Koprivnica, Virovitica, Osijek, Čepin, Tenja, Borovo, Varaždin, Dalj, Petrovaradin, Donji Miholjac, Pleternica, Pačetin, Bobota, Belišće, Bršadin, Turanj, Poganovci, Žegar), the largest one being in Dobož, Bosnia.

Right after the ultimatum to Serbia, Austria-Hungary started mass arrests and detention, using already prepared name lists, and declaring the detainees to be hostages. These were not just members of the Serbian elite, but also all the others, among them a great number of women and children. The Serbian population of Bosnia and Herzegovina was targeted with special force, especially in eastern parts, as well as the regions of Srem and Banat. The pretext used was the operations of the Serbian and Montenegrin armies in eastern Bosnia and in Srem in the autumn of

1941. Just in Srem 320 people were killed, and the total number of people detained from 41 villages until the end of 1914 was close to 30,000. Another form of terror was expulsion of Serbs from Srem and their settlement in the villages of western Slavonia, which suffered a great economic burden due to this. In the region of Požega district there were about 13,000 such expelled people, of which about 1,000 Serbs were detained in the concentration camp in Pleternica, while the Serb villages housed 12,000 such expelled people (women, children and elderly) from Srem. From the town of Zemun about 6,000 Serbs were detained in camps in Dalj and Borovo and expelled to western Slavonia.

Of the concentration camps in the territory of Yugoslav states within the Monarchy the biggest camp was in Dobož. The first prisoners were brought to this camp in December 1915. A total of 45,791 people were detained in this camp, of which 33,669 were civilians from Bosnia and Herzegovina (among them more than a half were women and girls), another 9,172 were from Serbia and 2,950 were prisoners of war, men and women and children from Montenegro. By 1 May 1917 the number of people who died in the camp was 1,901 officially, but the number was certainly much higher. According to death records only during April of 1916 643 children died. The Dobož and other camps across the Yugoslav states within the Monarchy were also used as transit camps from which detainees were transferred to other camps in Hungary and Austria.

Already during the first weeks of war against Serbia, camps were established in Austria-Hungary for prisoners of war and the civilian populations from Serbia and for Serbs from the Monarchy. Among the first were the camps Neszider (another name: Sopronnyek), Czegled, and Arad. At the beginning of the war about 1,500 people from Šabac were detained in Czegled and Arad (some sources state as many as 2,000) of which over 200 women and girls. From September 1914 hundreds of civilians from western Serbia were detained in the camp in Tuzla. After taking Belgrade at the beginning of December of 1914 more than 1,500 people

were deported from the capital, among them about 150 women and girls.

Mass detentions of the Serbian and Montenegrin population continued also after their breakdown and after the establishment of the occupation administration. Apart from the above camps, they were also detained in camps Nagymegyér, Boldogasszony, Aschach, Mauthausen, as well as in the largest camps: Heinrichsgrün and Braunau am Inn. Before deportation from Serbia, a great part of prisoners were first detained in the Kalemegdan camp in Belgrade. Several thousand people went through this camp just during 1918, and on daily basis it housed up to 500 detainees. According to professor Reiss, the biggest camp for Russian, Serbian and Montenegrin prisoners of war was in Heinrichsgrün where, at the beginning of October 1916, there were 66,000 detainees. Among these, there were about 12,000 Serbian civilians, mostly from the region Pomoravlje. Apart from camps for prisoners of war and detainees, there was a special camp for Serbian children over five years of age. Detainees from this camp were subsequently transferred to the camp in Braunau am Inn where, in February 1918 more than 3,200 Serbian civilians died, including a significant number of children.

The camp in Braunau am Inn had a Serbian Children Detention School established. This was, in fact, a children's camp in which the children were „re-educated“ and stripped of their national identity. Serbian history was prohibited and mention was made only of events in which Serbs were humiliated. The language of instruction was Croatian, and starting from second grade it was the German language. Disobedient Serbian teachers were transferred to forced labour from which very few returned.

The camp in the Arad fort was one of the worst and one with highest mortality rates. Of about 15,000 detained Serb civilians from Serbia and from Austria-Hungary and Serb soldiers, many of whom came there wounded, about 4,317 died in this camp of disease, starvation, and abuse. Camp detainees were obliged to perform physical labour. The destiny of small children was espe-

cially tragic, and a report from the Arad camp states that there were more than 400 children there. A few months later only 30 to 40 were still living, all of them very exhausted and almost dying.

According to the official study of the Serbian Government, as of 1 February 1918 the total number of Serbian prisoners of war in Austria-Hungary was 93,473 and the number of detained civilians was 60,000. That number according to Austria-Hungarian sources was greater, specifically almost 64,000 detainees. The biggest number of detainees (36.621) was in Braunau am Inn, to which detainees from Heinrichsgrün were transferred, the next in terms of numbers was Nagymegyér with 11,876 and Aschach with 4.418, and Boldogasszony with 2,910. In the territory of Hungary the detainees were in numerous smaller camps, the biggest among them being Czegled with 1,231 detainees. According to the date of the occupation administration in Serbia, at the end of 1917, the number of detainees from Serbia had risen to 77,000. The document that the Government of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes presented at the Peace Conference in Paris at the beginning of 1919 states that there was a total of 182,000 Serbian detainees, of which in Bulgaria 120,000; in Austria-Hungary 60,000; and in Germany 2,000. According to the calculations by professor Reiss, about 150,000 civilians were deported and detained only to camps in Austria-Hungary, of which 80,000 lost their lives, which is 44%.

Despite mass crimes and repression, occupation authorities were aware that their success was limited. As the war moved on and as news of Allies' successes and victories of the Serbian Army came in, the spirit of resistance was getting stronger. Already in March 1916 an Austria-Hungarian source states that it is wrong to think that the Serbs feel defeated. A year later the same source estimates that „among the majority of the population there still is fanatical hope of Serbia's independence“. Such sentiment, coupled with the despair due to the very harsh occupation, were expressed through sporadic armed resistance of the population which, near the end of February 1917 in Toplica, grew into a general armed

uprising. That was the only major national uprising during World War One. The rebelling army soon liberated Kuršumlija, Prokuplje, and Lebane, and at the beginning of March 1917 it came very close to Niš.

This uprising was not linked to the Serbian Army HQ in Thessalonica, and was an expression of rejecting the occupation, which made Serbs feel disfranchised, humiliated and exploited. As the uprising was a threat to both the Bulgarian and the Austria-Hungarian occupation administrations, their joint forces on 8 March 1917 undertook a general campaign attacking the rebels, using over 60,000 Austria-Hungarian and Bulgarian soldiers, and the combat was joined by the Bulgarian and German aviation. The rebels' forces were broken by 25 March 1917, and some smaller groups moved on to waging guerrilla resistance. Operations against the rebels were accompanied by mass crimes against the civilians and destruction of whole villages. Although most of the crimes were committed by Bulgarian units, atrocities were just as fierce on the side of the Austria-Hungarian forces. Sporadic resistance of the "comits" (chetniks) did not stop throughout 1917 despite the death of their commander Kosta Vojinović, one of the leaders of the uprising. From beginning of 1918 guerrilla actions increased in number on both Austria-Hungary and Bulgarian occupation areas. During the progress of allied and Serbian units in September and October 1918 there was a whole series of spontaneous uprisings in Serbia and Montenegro, which significantly contributed to the liberation of the country.

After the final decision by the Allies that the Balkan Front is significant and that it needs to be maintained and strengthened, the dilemmas regarding the engagement of the Serbian Army were resolved. The Serbian HQ requested that the Army remains one and under its command, which had a military and even more a political significance. In contrast to this, France requested that Serbian units be subordinated to it. This led to a long dispute, but the Serbian view prevailed. By June 1916 about 127,000 Serbian soldiers were transferred to the Allied front in northern Greece

and by the end of the following month this number grew to 152,000. At beginning of August 1916 there were at the Thessaloniki front 127,800 French and 119,000 British troops.

The Serbian Army was located at the central part of the allied forces front north of Thessaloniki and therefore in the Serbian collective memory the Balkans Front is preserved as the Thessaloniki front. Allied forces in Greece were under the command of French commanders, they consisted mostly of French and British troops, along with some significant Russian and Italian units. It soon proved that the most active part of the front with the greatest striking power was the part with the Serbian Army. The coming of the Serbian Army to the Allied Forces front in Greece was a great surprise both for the Allies and for the enemy. In contrast to the belief that Serbia along with its Army was destroyed, it turned out that it still exists as a major military and political actor that has to be reckoned with.

In summer 1916 the Allies managed to win over Romania to join the war on their side, and a plan was drawn up for joint actions in which the Serbian Army was to play an important role. The offensive at the Thessaloniki Front was to begin on 20 August, and Romania was to attack Austria-Hungary on 27 August. Central powers noticed that an offensive was being prepared, so the Bulgarian Army started a powerful offensive on 17 August. They stroked the heaviest blow in the sector under the control of the Serbian Third Army. Allied forces were made to retreat, but the situation was soon stabilised. Commander Živojin Mišić was urgently summoned from Corfu to take command over the First Army. Command over the Third Army was taken over by General Miloš Vasić. The counter-attack by allied forces started on 14 September 1916 and the main actor was the Serbian First Army. In a three day bloody combat at Gorničevo the Bulgarian forces were broken and made to retreat. Fierce combat continued on mountain Nidže for the mountain tops of Kajmakčalan, which after severe losses was finally won on 30 September. Thus, the Serbian Army was back on its state territory. After the deep advance of the

First Army and the battle of Crna Reka, Bulgarian forces retreated 40 kilometres so that the Russian and Serbian forces entered Bitola on 19 November 1916. North of Bitola, Bulgarians and Germans stopped the advance of the Allies and this meant moving on to trench war. This front line remained intact for almost two years until the decisive Allied forces offensive. The Serbian Army confirmed its value, but paid a very high price because 28,000 soldiers were killed. Bulgarians and Germans suffered much greater losses, specifically 68,000 soldiers killed and about 7,700 prisoners of war. Due to heavy losses, the Serbian Army was reorganised again and since that time had only two armies. The First Army, under commander Živojin Mišić, consisted of the Moravska, Drinska and Dunavska divisions, while the Second Army, under commander Stepa Stepanović, consisted of Šumadijska, Timočka and Vardarska divisions. Other allied armies suffered much lower losses, which goes to say that the Serbian Army took the heaviest burden of combat.

Among the ranks of the Serbian Army there were also volunteers from Boka, Hercegovina, Montenegro, as well as soldiers who deserted the Austria-Hungary Army. Due to heavy losses during the retreating from Serbia and in combat on the Thessaloniki front, it became very important for the Serbian Army to attract as many volunteers as possible. The volunteer movement was also encouraged by the Yugoslav Committee for political reasons as Yugoslavs from Austria-Hungary fighting on the side of Entente would strengthen their role as actors of unification. They counted on Yugoslav immigrants in the USA and in British dominions, Canada, Australia and New Zealand, and especially on tens of thousands Yugoslavs who, as Austria-Hungarian soldiers, were prisoners of war or surrendered to Russians and Italians. In December 1916 a Serbian Embassy in Washington was established with a special task to recruit volunteers. Lieutenant colonel Milan Pribičević was sent to North America where, in cooperation with the Serbian Embassy and immigrant organisations, he organised the transfer of volunteers to the Serbian Army. There was a total of

4,200 volunteers transferred and among them, apart from Serbs, there were 200 Croats and a smaller number of Slovenes. The organisation of volunteers in South America and dominions proved to be a failure. Although in Italy there were several thousand Yugoslav prisoners of war, the Italian government for political reasons disrupted their dispatch to the Thessalonica front, and only 260 of them arrived there.

The process of gathering volunteers from Russian detention was much easier. A centre for collection of volunteers was set up in Odessa and during February 1916 the first Serbian Volunteers Brigade was organised with 9,733 soldiers. These were practically exclusively Serbs from Bosnia and Herzegovina, Lika, and Vojvodina. By August the same year the division grew to 18,000 troops. After Romania joined the war, the division suffered losses of as many as 8,000 troops in battlefield against the Bulgarians in Dobruja. In Odessa the same summer the Second Serbian Volunteer division was formed with 11,169 troops, consisting not only of volunteers, but also other prisoners of war, so apart from Serbs (6,200) there was a significant number of Croats (3,144) and Slovenes (1,556). These two divisions merged to form the Serbian Volunteer Corps under the command of general Mihailo Živković. After the breaking out of the revolution in Russia in March 1917, and especially after the Bolshevik revolution in November 1917, a significant number of this formation dissipated. Finally, during the first months of 1918, a total of 12,500 volunteers arrived in Thessalonica. Volunteers arriving from Russia and the US were a valuable addition to the weakened units of the Serbian Army. Most volunteers in February 1918 formed the Yugoslav division which became part of the Second Army under the command of Commander Stepa Stepanović. The formation of this division had a political significance as it was to demonstrate that all Yugoslavs are taking part in the struggle for a unified country.

With the renewal of political life in Corfu, the conflicts between political parties were also renewed. Nikola Pašić relied on the majority in the National Assembly and full support of the

Entente and thus managed to keep control of all decisions and practical moves made. This simplified the manner of managing state politics and ensured continuity under war conditions, but led to monopolising competences and spoiling the political climate. At the same time, there was another conflict, much more severe and subdued. It was a continuation of the conflict between military and civilian authorities which was ongoing in Serbia since the assassination of Aleksandar Obrenović in 1903. The main role in this was played by the secret military officers' organisation „Crna ruka“ (Black Hand) headed by colonel Dragutin Dimitrijević Apis. He was a great patriot, but with strong political ambitions, and thus a threat to the dynasty and the parliamentary regime. The conflict culminated in Corfu and ended with the arrest of Dimitrijević and nine other highly ranking officers, a number of volunteers and civilians, and the investigation was undertaken against another 124 officers. Under an orchestrated and framed indictment that they had organised the assassination against Prince Regent Aleksandar, the ten indictees were tried before the Military Court in Thessalonica from 2 April to 23 May 1917. Death sentences were pronounced for three indictees, including Dimitrijević, and they were executed on 13 June 1917 in the vicinity of Thessalonica. Thus, Prince Regent Aleksandar, assisted by the Government of Nikola Pašić, came victorious out of this conflict.

The Serbian Government was trying to keep control over the political action for the unification, while the Yugoslav Committee, although funded by the Serbian Government, was trying to be as independent in its role as possible. Between the Serbian Government and the Yugoslav Committee, as well as among the members of the Committee themselves, there were differences regarding the set up of the future state. In order to build consensus regarding the key issues, a meeting was held in Corfu between 15 June and 27 July 1917 of representatives of the Serbian Government, joined by the Speaker of the National Assembly and representatives of the Yugoslav Committee headed by the distinguished

Croatian politician Anto Trumbić. In contrast to Serbian representatives, who advocated equality of all religions, Trumbić did not support the equality of Muslims and Jews with Serbian Orthodox and Roman Catholic religion. Yet, the stance of the Serbian Government prevailed and the Corfu Declaration, published on 20 July 1917, stipulated equality of all religions. The Declaration determined that the future country shall be called the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, that it shall be a constitutional and democratic parliamentary monarchy. According to the Declaration, all three national names are equal, there is equality between the Cyrillic and Latin script, all citizens are equal and have equal rights, the state must reflect religious peace, and there is to be equal and general voting right. The Declaration was welcomed by all supporters of unification. It was also welcomed by the Montenegrin Committee for National unification which on 11 August in Paris made a statement that it fully adopts the Corfu Declaration „convinced that it reflects the aspirations of the Serbian people of Montenegro“.

The Yugoslav movement was getting stronger in Austria-Hungary itself. The death of Emperor Franz Joseph in 1916 and the coming to throne of Tsar Karl in 1916, followed by a great amnesty of political prisoners, contributed to the revival of political life and the strengthening of the Yugoslav movement. Deputies from the Yugoslav countries within the Austrian part of the Monarchy established in the Parliament in Vienna a separate caucus. On behalf of the club, on 30 May 1917, Anton Korošec read the Declaration which emphasised that deputies will work towards the unification of all countries within the Monarchy where Slovenes, Croats and Serbs are living into an independent “state entity” which would be „under the auspices of the Habsburg-Lotharing dynasty“. Although a compromise, this document, named the May Declaration, was a great step towards the unification of the Yugoslavs within the Monarchy, and contributed to the disintegration of the Monarchy. The Declaration made a strong impression across the Yugoslav parts of the Monarchy. The signs of the coun-

try coming apart were becoming increasingly obvious. Defeats at fronts, deprivation caused by war, the increasing number of soldiers deserting the army – were signs of a profound crisis that was soon to be resolved.

The USA joining the war against Germany on 6 April 1917 and against Austria-Hungary in December the same year had a crucial significance for the unfolding of World War One, as well as for resolving the issue of Yugoslav unification. The huge military and financial assistance to the countries of Entente, along with the arrival of two million US troops to the European war front have turned around the war situation. The Serbian Government was aware of the significance of the US entering the war, and it expected not only assistance in loans and armament, but also in support to the achievement of the Yugoslav programme. Other nations of Central and Eastern Europe equally had hopes for US support to achieving national liberation. Already as of June 1917 financial aid for Serbia started to arrive from the US. In order to win the support of the USA, Nikola Pašić decided to send to the US a mission that would be tasked with informing the American public and authorities about the Yugoslav programme of the Serbian Government. Before the mission was sent, at end of September 1917, Pašić sent to the US the sanitation service captain, Dr David Albala with the task to promote the war goals of Serbia among the American Jews. At the beginning of 1918, the Chief Rabbi of Serbia, Dr Isak Alkalaj, also arrived to the US with the same task as Dr Albala. The Serbian delegation, headed by the Ambassador to Paris Dr Milenko Vesnić, arrived to the US on 20 December 1917, and soon met with the highest state officials, foreign affairs secretary, Lansing, and President Woodrow Wilson. The political objectives of the mission had not been achieved by its return at the beginning of February 1918 as the USA was not yet ready to accept the destruction of Austria-Hungary.

Both captain Albala and the Head Rabbi Alkalaj were very active among the Jewish and general US public. Somewhat before the arrival of Albala, on 2 November 1917, the UK Government

by its foreign secretary's declaration (the Balfour Declaration) supported the creation of the "national home for the Jewish people" in Palestine. At Albala's initiative, the deputy Vesnić on 27 December 1917, sent him a letter confirming that Serbia accepts the Balfour Declaration. Thereby the government of a small occupied Serbia was the first after the UK Government to support the renewal of the Jewish state in Palestine. This had been done quite explicitly, in contrast with the actual Balfour Declaration, which aroused numerous controversies and doubts. The letter was written in the English language as it was intended to be published. Thanks to Albala, the letter was soon published in all major US newspapers, presenting a picture of Serbia as a tolerant, broad-minded, and democratic country, especially among the influential Jewish circles.

The adoption of the Corfu Declaration once again demonstrated to Allied countries that the Yugoslav peoples are united in the effort to create a joint state. The Serbian Government through diplomatic and public action tried to get the support of the Allies to endorse the Yugoslav programme, the biggest obstacle to which was lack of readiness to put an end to the Austria-Hungary. The project of unification of South Slavs was just one among the many national movements by peoples within the Monarchy, because Poles, Checks, Slovaks, Romanians were equally aspiring for the creation of their nation states, and this was impossible without the breaking up of the Monarchy. The Bolshevik revolution in Russia at the beginning of November 1917 provided a strong incentive to this process, by promoting the concept of national self-determination. Building on the democratic principles and the idea of self-determination, The US President Woodrow Wilson at the beginning of January 1918 presented to Congress the "Fourteen Points", supporting the right of nations to self-determination, restoration of occupied countries, rejection of secret agreements and freedom of navigation upon the seas.

The war at the Western Front, despite heavy losses, was not ensuring a decisive advantage to either side. Yet, the course of the

war during 1918 was increasingly demonstrating that the Entente allies were getting closer to victory. This did not change significantly even after the Bolshevik Russia exited the war after brokering a peace treaty with the Central Powers in Brest-Litovsk at the beginning of March 1918. As a result of this peace treaty, the Central powers were given the right to occupy Ukraine and Belarus, whose stocks of food partially refilled the losses due to the blockade imposed by the Allies. Peace in the East enabled Germany to shift all its forces to the West and on 20 March launch a major offensive across the river Somme. Germany made a deep breakthrough and Paris was within reach of its artillery. Despite partial successes along other directions, German forces were stopped by June that year. Although both sides had suffered enormous losses of troops, Germany, in contrast to the Allies, had no way of replenishing them.

The change in the stance of the US and subsequently of other Entente Powers happened in June 1918. Thus, the achievement of the Yugoslav national program entered its decisive stage. Within the Monarchy itself the signs of the country's disintegration were becoming increasingly obvious. These changes were not only of national nature, but also of social character, under the influence of the Bolshevik revolution in Russia and the general weakness of state authorities. In Bosnia and Herzegovina the attacks of Serbian comits against authorities and their supporters grew in frequency, along with setting on fire of bay residences and estates. The situation was similar in Croatia and Slavonia, where the increasing number of deserters from the front and returnees from Russian detention made up the „Green cadres“, whose members were plundering mostly wealthy estate owners and setting the estates on fire.

The first precondition for the achievement of the Yugoslav programme was the victory at the front. Understanding the significance of the Thessalonica front for victory over the Central powers, the Allies starting with June 1918, under the command of Louis Franchet d'Esperey began preparations for a decisive offensive. The proposal of the Serbian Army HQ was accepted to begin

the offensive on the Serbian part of the front. The British have long opposed the offensive and only some days ahead of its beginning did they agree to participate in it. The forces on the Thessalonica front were equal; on the other side of 626,000 troops of Bulgaria, Germany and Austria-Hungary there stood 628,000 Allied troops, among which 185,000 French (of which about one half from the colonies); 150,000 Serbian troops (among them 20,000 volunteers); 135,000 Greek troops; 120,000 British; 42,000 Italian and 1,000 Albanian soldiers under Esad Pasha. Allied forces were superior in artillery and aviation, which was further strengthened during the preparations. The Chief of the Serbian Army HQ was Commander Živojin Mišić; the commander of the First Army was general Petar Bojović; the commander of the Second Army was commander Stepa Stepanović. The orders of General d'Esperey stated that after the preparations of the artillery on 14 September, the following day should begin with the infantry attack of the Serbian forces, that the attack by British and Greek troops would commence on 18 September, to be followed by the French attack on 24 September 1918. The orders of the Serbian HQ stated that the speed of the break through is decisive for the success of the overall offensive, that it should be done „without rest, until the maximum limits of human and horse power“.

The Allied forces “hurricane” artillery fire accompanied by aviation operations lasted from 14 to 15 September, followed by infantry attack of the Serbian Second Army. After tireless and bloody battles the Bulgarian front was breached along the line Veternik – Dobro Polje, and the following day Kozjak was taken thus enabling a break through into the Tikveš valley. Four Serbian and one French division participated in the offensive. The attack of British-Greek forces on 18 September was a failure and threatened to stop the whole offensive. The Serbian Army HQ decided to continue the attack during the three days which followed and made a break through into the valley of the Vardar river. The quick advance of the Serbian and allied troops was not stopped despite the great back up from the Western front. Austria-Hungarian HQ

sent major backup to Serbia as well. It was all in vain since the Serbian and Allied forces advancing from the south was unstoppable. On 29 September the French cavalry took Skopje, and delegates of the Bulgarian Government offered capitulation, which was signed in the night of 29/30 September 1918.

Bulgarian capitulation was a heavy blow to the Central Powers, but they still had significant forces in the Balkan front. The Serbian Army HQ did not want to give the enemy time to take a break and organise its defence, so the advance of the Serbian Army continued at full speed. The Serbian Army was highly motivated, it was fighting on its territory for the liberation of its country and enjoyed the support of the population. Their advance was so quick and so powerful that military reports noted that the French cavalry could not keep up with the advances of the Serbian infantry. Not waiting for the Allied forces, the Serbian First Army on 2 October defeated an Austria-Hungarian division near Vranje, and got close to Niš, where there were strong German forces. General d'Esperey ordered the Serbian HQ to stop its advancing, and the HQ did not consent. After that the Army commanded by Petar Bojović, who was in the meantime titled commander, struck a heavy blow to German forces in the Niš operation on 11 October and liberated Niš and Prokuplje. This had a huge impact on the future course of the war, as it cut off communication with Turkey, which capitulated on 30 October 1918. The First Army under commander Bojović continued energetically to make its advance to the north and on 1 November at the head of the Danube division he entered Belgrade which greeted him with enthusiasm. The advance of Serbian and allied forces was significantly supported by the population of occupied Serbia and Montenegro. Under the leadership of comits (chetniks) or spontaneously, the local population of the occupied areas attacked enemy units and often locally liberated parts of the territory before the actual arrival of Serbian and Allied troops. Along the valley of the Ibar river, in Sandžak (Raška) and in Montenegro there was a general uprising even before the arrival of liberators. The Austria-Hungary garrison in Ce-

tinje surrendered on 2 November and the same day the uprising and the comits liberated Nikšić.

The Serbian Army on 3 November 1918 reached the northern and the western borders of the country, and the same day Austria-Hungary signed capitulation. Germany signed the armistice on 11 November 1918, whereby the military operations ended in Europe. The war was to be formally ended at the Peace Conference in Paris and by signing of the Treaty of Versailles on 29 June 1919, stating Germany as the one guilty of the war.

Ahead of the announced capitulation, on 2 November 1918, Nikola Pašić requested the Serbian HQ to take Yugoslav territories within Austria-Hungary. The Army HQ issued an order to take the region of Banat east of Timisoara and Arad, the region of Bačka up to the line Subotica-Baja, as well as provinces of Slavonia with Srem, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Dalmatia, Kranjska and Koruška. At the same time, the national councils of Yugoslav provinces were sending their delegates to the Serbian HQ requesting the HQ to take their territories, protect their national interests and maintain peace and order. The greatest risk was threatening the western Yugoslav territories where Italy had claims according to the London agreement of 1915. In the taking of the Slovenian territory a significant role was played by Serbian prisoners of war who prevented the breakthrough of the Italian army towards Ljubljana. At the request of the National Council, the Serbian Army on 14 November entered Zagreb, and the same day the advance of the Italian Army was stopped near Rijeka.

The victorious advance of the Serbian Army and Allied forces created the realistic conditions for the unification of the Yugoslav territories of the Monarchy. The previous government simply collapsed, and the unification movement started establishing its authorities. The Croatian Assembly on 29 October 1918 declared the termination of all state and legal links between Croatia, Slavonia and Dalmatia with the Monarchy and made a decision to join the common State of Slovenes, Croats and Serbs headed by the National Council. The Serbian Government sup-

ported the National Council in the belief that it would „contribute to speedy unification of all Serbo-Croats and Slovenes in one free state“. During the second half of November 1918 national assemblies of individual provinces made their relevant decisions on unification with Serbia. The National Council in Zagreb on 25 November made a decision on unification of the State of Slovenes, Croats and Serbs with the Kingdom of Serbia and Montenegro into one state. The very same day the Great National Assembly of Serbs, Bunjevac people and other Slavs of Banat, Bačka and Baranja made a decision in Novi Sad that these provinces secede from Hungary and join the Kingdom of Serbia. The Great National Assembly of Serbian people in Montenegro on 26 November 1918 made a decision that King Nikola and the Petrović dynasty be removed from the Montenegrin throne and that Montenegro be united with Serbia and join the common state of Serbs, Croats and Slovenes. In Bosnia and Herzegovina a great majority of districts at their assemblies decided for unconditional unification with Serbia.

The formal act of creating the Yugoslav state took place in Belgrade on 1 December 1918 in the house of the Kršmanović family at Terazije Square, where the Royal Court was temporarily accommodated. Representatives of the National Council from Zagreb read their Address, and Prince Regent Aleksandar read his Response to the Address, presenting the basic principles regarding the internal organisation of the united state until the time of convening the Constitutional Assembly, to decide the final structure of the state.

In the war for liberation and unification of Yugoslav peoples Serbia endured exceptional losses in population which cannot be replenished. According to official data presented at the Peace Conference in Paris at the beginning of 1919, Serbia lost about one million people during the war, of which 369,518 soldiers and 630,000 civilians. According to other data, the Serbian losses were about 1,200,000 and some sources estimated them at 1,300,000 people. The number of disabled was in hundreds of thousands.

Although presently it is estimated that the losses were much lower, it is beyond dispute that they by far exceed the losses of other countries which participated in the Great War. This war, unprecedented by its scope in previous history, took about 17 million lives, among them 7 million civilians, and 20 million wounded.

Serbia at the end of the war was destroyed and plundered. Material devastation was enormous and estimated at 7 to 10 billion golden francs. Into building the united state Serbia invested not only huge human and material losses, but also its statehood and tradition, as well as the efforts to define and provide diplomatic support for the program of Yugoslav unification. Thanks to its military force Serbia preserved the territory in which Yugoslav peoples lived and prevented its segmentation. As one of the states which won the victory, putting under its auspices the other Yugoslav peoples, it made it possible for them to avoid the status of the defeated and join the victorious side with almost no losses.

During World War One Serbian Jews made a significant contribution to liberation and unification, bearing along with other citizens of Serbia the great losses, along the front lines and in the background. Except in battlefield and from sustained wounds and disease, they also perished in Austria-Hungarian camps. The number of Jews living in the pre-war Serbia was between six and seven thousand, of which about 600 took part in the war. Several hundreds were wounded, almost 150 killed, hundreds disabled. Many among them were decorated for the courage they demonstrated. Jewish courage and persecution in the fight for liberation strengthened their position and integration and reputation among the Serbs and this is evidenced by the monument at the entry to the Jewish (Sephardic) cemetery in Belgrade. Jews shared a strong national and patriotic feeling with other citizens of Serbia. The ideals of the youth of that time, the youth to which she herself belonged, were described by Paulina Lebl-Albala as follows: "We were aware that our generation had the honour and the duty to live up to the Kosovo legacy". When the Serbian Army was entering Belgrade on 1 November 1918 the liberators were welcomed

at the Terazije Square by members of the Committee of Belgrade Ladies and with the signing of the Belgrade and Serbian-Jewish Singing Society, who handed colonel Milojević a silver cup. At the welcoming ceremony for the Prince Regent Aleksandar five days later the Serbian national anthem was sung by the Singing Society Stanković and the Serbian-Jewish Singing Society.

Milan Koljanin

SOURCES AND LITERATURE

Mile Bjelajac, *1914-1918: Zašto revizija? Stare i nove kontroverze o uzrocima Prvog svetskog rata*, Beograd, Medija centar 'Odbrana', 2014.

Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd, Prosveta, 1966.

Isidor Đuković, *Tifus u Srbiji 1914-1915*, Beograd, Udruženje potomaka ratnika srbije od 1912-1920, Signature, Beograd, 2006.

Isti, *Austrougarski zarobljenici u Srbiji 1914-1915*, Beograd, Signature, 2008-

Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1973.

Ludvik Hiršfeld, *Istorija jednog života*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1962.

Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2008.

Mihailo M. Milošević, *Jevreji za slobodu Srbije 1912-1918*, Beograd, Filip višnjić, 1995.

Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd, Nolit, 1981.

Isti, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1984.

Isti, *Ustaničke borbe u Srbiji 1916-1918*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1987.

Anika Mombauer, *Uzroci Prvog svetskog rata. Sporenja i saglasnosti*, Beograd, Clio, 2013.

Božidar Panić i dr., *Aradska tvrđava. Austrougarski logor za istrebljenje Srba 1914-1918*, Požarevac, Savez potomaka ratnika Srbije 1912-1920, 20072.

Nikola B.Popović, *Srbi u Prvom svetskom ratu 1914-1918*, DMP, Arhiv Srbije i dr., 1998.

Mira Radojević, Ljubodrag Dimić, *Srbija u Velikom ratu 1918-1918. Kratka istorija*, Beograd. Srpska književna zadruga, Beogradski forum za svet ravnopravnih, 2014.

R.A.Reiss, D.Sc., *Izveštaj podnesen srpskoj vladi i zverstvima koja je austrougarska vojska počinila za vreme prvog upada u Srbiju*, Beograd, Gornji Milanovac, Dečje novine, 1995.

Flora Sandes, *Engleskinja u srpskoj vojsci*, Beograd, Mladost turist, Itaka, 1995.

Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u Balkanskom i Svetskom ratu 1912-1918. Izdanje Odbora za podizanje spomenika palim jevrejskim ratnicima, Beograd 1927.

Đorđe Đ.Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, Nolit, 1984.

Isti, *Izazov nove istorije*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Isti, *Izazov nove istorije (2)*, Beograd, NIU 'Vojska', 1994.

Vladimir Stojančević, *Srbija 1908-1918. Izabrani radovi*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1995.

Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914-1918. Dokumenta, priredili Slađana Bojković i Miloje Pršić, Beograd, Istorijski muzej Srbije, 2000.

Katarina Šturceneger, *Srbija u Evropskom ratu 1914-1915*, Novi Sad, Akademska knjiga, 2009.

Arijus van Tinhoven, *Strahote rata u Srbiji. Dnevnik ratnog hirurga 1915*, Beograd, Utopija, 2005.

Petar Tomac, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1973.

Ljubinka Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*, Beograd, Narodna knjiga, Srpska književna zadruga, 1986.

CATALOGUE

Photographs

- Monument to Jewish soldiers fallen in the wars for liberation of Serbia,
1912–1918.
The monument was officially unveiled in 1927, the author is the famous Belgrade architect Samuel Sumbul (born in 1887 in Sarajevo, died in 1947 in Parma, Italy)
Jewish Sephardic Cemetery, the “Warriors’ Plot”,
Belgrade
- Jewish Hospital staff and patients
IX Reserve Hospital, *Realka* – ward number 3,
Belgrade,
World War One, 1914–1918
- Jewish nurses – volunteers,
Novi Sad,
World War One, 1914-1918
- Salamon Mika Altarac, soldier, born in 1897 in Smederevo,
World War One, 1914-1918
- Moša M. Amar, reserve Cavalry officer, born in 1887 in Belgrade,
killed with his whole squadron in 1912 near Uroševac in fights
against Albanians („Arnauti“),
The Balkan War, 1912
- Adolf Jakovljević, officer, (?), Belgrade,
World War One, 1914-1918

- Group of Serbian Jews, prisoners of war in the Czech state.
Prayer in prisoner of war camp, 1917.
World War One, 1914-1918
- David I. Amar, reserve Cavalry officer, born in 1883 in Belgrade, killed in 1916 near the Ostrovsko lake.
Decorated with Star of Karađorđe.
The Balkan Wars and World War One, 1912-1918
- Moša Mevorah, Officer, Belgrade.
The Balkan Wars and World War One, 1912-1918
- A unit of the Serbian Army with reserve officer Benko Davičo, visiting the monastery Treskavac, Prilep, 1913
The Balkan War, 1913
- Authentic note on the back of the photograph:
Benko Davičo dedicates this photograph to his Serbian comrades and to the visit to Monastery where they were welcomed by the Head of the Monastery Leontije, Prilep, 1913
- Benko Davičo, reserve officer, born in 1871 in Belgrade, died of cholera in 1913.
The Balkan Wars, 1912-1913
- Dr Avram Josif Vinaver, medical doctor from Šabac, born in 1863 in Warsaw, died of typhoid in 1915 in Đevdelija.
The Balkan Wars and World War One, 1912-1918
- Stanislav Vinaver, born in 1891 in Šabac, died in 1955 in Niška Banja (poet, literary critic and translator).
Member of the famous youth military formation *1300 CORPORALS*.
The Balkan Wars and World War One, 1912-1918

- Jews, hospital staff,
XXII Ashkenazi Reserve Hospital in Belgrade.
The Balkan Wars, 1912-1913
- Belgrade Jews, soldiers of the 7th regiment of the Danube Division of 2nd conscription, in prayer before the battle of Adrianople (Turkey, triple border between Turkey, Bulgaria and Greece).
The Balkan Wars, 1913.
- Isak Aškenazi, soldier, (?), photographed in 1915.
World War One, 1914–1918
- Dr Isak Rego Hercog, medical doctor, reserve officer, born in 1868 in Belgrade, died of typhoid fever in 1915 in Koceljeva near Valjevo.
The Balkan Wars and World War One, 1912–1918
- Moša J. Pinto, the first Jewish teacher in Serbia, military intelligence officer, born in 1862 in Belgrade, died of typhoid fever in 1915.
The Balkan Wars and World War One, 1912–1918
- Binja A. Daniti, officer, born in 1868 in Niš, died heroically near Kosjerić in 1914.
Decorated with Star of Karađorđe.
The Balkan Wars and World War One, 1912–1918
- Haim M. Davičo, reserve officer, born in 1872 in Belgrade, died in 1914 in Kosmaj.
The Balkan Wars and World War One, 1912–1918
- Ignjat Šlang, the Belgrade Ashkenazi Rabbi, born in 1873 in Poland, killed by the Germans in 1942 in Belgrade.
Decorated with the Serbian Red Cross Medal and the Order of Saint Sava of IV degree.
The Balkan Wars and World War One, 1912–1918

- Four comrades, Serbs and Jews, from the famous youth military formation *1300 CORPORALS*; the first to the right sitting is Sima Alkalaj, the first to the left sitting is Samuilo Jakovljević.
World War One, 1914–1918
- Evgenije Mandelbaum, sanitation colonel, born in 1879 in Niš, killed by the Germans in 1941 in Belgrade.
The Balkan Wars and World War One, 1912–1918
- Military residence permit issued to sanitation colonel Evgenije Mandelbaum in Thessaloniki in 1917.
World War One, 1914–1918
- Isak De Majo, soldier, (?), Belgrade 1913.
The Balkan Wars, 1912–1913
- Dr David Albala, reserve sanitation colonel, born in 1886 in Belgrade, died in 1942 in Washington, USA, where he served as special envoy within the Yugoslav Royal Mission (the second mission of David Albala for assistance to Serbia).
The Balkan Wars and World War One, 1912–1918.
- Natalija – Neti Munk, the first volunteer military nurse in Serbia, born in 1864 in Belgrade, died in 1924 in Belgrade.
Decorated with various decorations including the Star of Karađorđe with Swords.
The Balkan Wars and World War One, 1912–1918
- Jews – *Serbs of Moses' religion* – volunteers, being sworn and joining the Serbian Army, blessed by the Supreme Rabbi of Serbia, Dr Isak Alkalaj, Belgrade, Kalemegdan, Donji Grad.
World War One, 1914–1918
The photographs are property of the ARCHIVE OF THE YUGOSLAV CINEMATEQUE, Belgrade

Objects

- *POLITIKA* daily newspaper, Belgrade 1934 – in memory of Natalija Neti Munk
- The diary of Moša Mevorah, *THE DIARY OF EVACUATION*, 1916
- *KIPPAH* – the small cap worn as a rule by religious Jews
- *TALLIT* – the Jewish prayer shawl
- Judaic PRAYER BOOK
Vienna, 1891
- Judaic PRAYER BOOK
Vienna, 1889
- *TEFILLIN* – Prayer leather belts
- Original soldiers blanket from World War One, possession of a Serbian soldier, a Jew from Priština, Gavriel Navon, for which he claimed that it saved his life during the withdrawal through Albania. When World War Two began and when the Albanian Nazis started breaking into and raiding Serbian and Jewish homes in Kosovo, Gavriel Navon dyed the blanket orange to disguise his military past. The blanket was given as a present to the Jewish Museum by his son Nisim Nanonović who, after the end of World War Two settled in Belgrade and became member of the Jewish Community of Belgrade.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=411.16)(497.11)"1914/1918"
069.51:26(497.11)(083.824)

КОЉАНИН, Милан, 1953-

Јевреји Србије у Првом светском рату / Милан Кољанин, Војислава Радовановић ; [преводилац Жанета Миљанић ; фотографије Веселин Милуновић] = Serbian Jews in World War One / Milan Koljanin, Vojislava Radovanović ; [translator Žaneta Miljanić ; photographs Veselin Milunović]. - Београд : Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Србије = Belgrade : Jewish Historical Museum Federation of Jewish Communities of Serbia, 2013 (Београд : Лион). - 109 стр., XVI листова с таблама : илустр. ; 23 cm

"Поводом стогодишњице од почетка Првог светског рата, Јеврејски историјски музеј у Београду приредио је изложбу ... Јевреји Србије у Првом светском рату" --> стр. 5. - Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Текст ћир. и лат. - Тираж 300. - Каталог: стр. 53-56. - Библиографија: стр. 50-52.

ISBN 978-86-88113-10-6

1. Радовановић, Војислава, 1960- [аутор]

а) Јеврејски историјски музеј (Београд) - Фондови - Изложбени каталози б) Први светски рат 1914-1918 - Јевреји - Србија

COBISS.SR-ID 209316876

LIBERTY BELL MEMORIAL
1894-1919

